

Я-КОНЦЕПЦІЯ ЯК ПРЕДМЕТ БАГАТОАСПЕКТНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ

Оксана ФУРМАН

УДК 159.923.2

Oksana Furman

SELF-CONCEPT AS THE SUBJECT OF MULTI-ASPECT THEORIZING

Постановка суспільної проблеми. Становлення людини як особистості ґрунтується навколо розвиткового розгортання й утвердження її позитивної Я-концепції. Адже остання визначає не лише аспекти прийнятного самоствавлення, самопідтримки, власної самоповаги, а й ефективну продуктивність діяльності, здатність до гуманної соціальної взаємодії з іншими, суспільну позицію та соціальні ролі, впливає на доленосні вибори людини загалом. Водночас позитивно розвинена Я-концепція дає змогу “цілісніше збагнути вершинний образ людини в людині” (А.В. Фурман), “ґрунтовніше пізнати “континенти” і “материки” її індивідуального світу Я” [47, с. 46].

1. До історії наукового обґрунтування Я-концепції як системного онтогенетичного утворення

Віховими темами сучасної наукової психології у напрямку пізнання людиною свого внутрішнього світу є психіка і свідомість, воля і установки, самоактуалізація і вчинок, самосвідомість і Я-концепція та інші. Як відомо, остання постає як системно організована сукупність думок, ставлень, переживань, переконань, установок, почуттів, мрій і розчарувань людини стосовно самої себе. Я-концепція – центральне формоутворення самосвідомості, причому не лише винятково надскладне, а й унікальне за своїми функціями, призначенням, самоорганізаційною актуалізацією, адже формує низку найвагоміших думок, уявлень та

знань і дає відповіді принаймні на чотири запитання: “Хто Я насправді?”, “Яким би Я хотів бути?”, “Як мене сприймають інші?”, “Яким Я можу реально стати у підсумку життя, незважаючи на сюрпризи і перипетії долі?”.

Ще в дитинстві, з допомогою новонародженої крихітної самосвідомості, центрованої на відчуттях болю і задоволення, утворюється найпростіша картина себе, котра з роками, хоча й повільно, але все ж змінюється – розширюється та ускладнюється як у центральній композиції, так і у фонових відтінках (А.В. Фурман), та з роками постає як Я-концепція. Вона інтенсивно розвивається у сімейному, а пізніше й у шкільному доквіллі, а також вдосконалюється у ділових та виробничих відносинах, прогресує чи деградує у буденних стосунках з навколишніми упродовж життєвого шляху особистості. Ось чому, незважаючи на те, що Я-концепція є глибинно-вершинним утворенням внутрішнього світу людини, вона, як не парадоксально, – центр її соціального всесвіту, оскільки сотнями і тисячами невидимих ліній-зв’язків єднає її психодуховну організацію з багатопроблемним доквіллям.

У науковій літературі безперервно наявний інтерес філософів, психологів, соціологів і педагогів до пізнання природи Я та Я-концепції. Це пояснюється тим, що власне остання справляє значимий вплив на перебіг життя людини від раннього дитинства до глибокої старості, зумовлюючи той чи інший вибір *життєвого шляху* та долі загалом. З віком вона відіграє все самостійнішу роль у житті

людини. Це означає, що навколишній світ, уявлення про інших сприймаються кожним через *формат Я-концепції*, котра формується за етапами соціалізації та організованого виховання й водночас має відповідне індивідуально-природне спричинення. Її головні функції для людини як особистості полягають у тому, щоб: а) утвердити у *самосвідомості відчуття визначеності* у соціальному часопросторі, б) досягнути ідентифікації із конкретним довкіллям, а також в) домогтися благодатного самоототожнення та самоприйняття.

Важливе призначення Я-концепції – забезпечити *внутрішнє узгодження* людини себе із собою, відносно сталість її поведінки, незважаючи на безперервний тиск проблемного світу. Отож не дивно, що розвиток особистості в усіх її основних окультурених формах (спілкування, поведінка, діяльність, учинок) перебуває під визначальним впливом Я-концепції.

Протягом багатьох століть відомі мислителі різних гуманітарних наук вважали, що джерела і результати *уявлення людини про себе, або про Я-концепцію*, заслуговують серйозної уваги, оскільки такі самоуявлення дають змогу відповісти, принаймні на такі запитання: “Хто – Я?”, “Як Я до себе ставлюся?”, “Як Я себе оцінюю?”, “Як Я самореалізуюся?” тощо. Але практично, упродовж декількох сторіч, теологи, філософи та різні суспільні діячі не виокремлювали не тільки єдиної структури концептуального Я, а й не було відкрито чітких чинників щодо розвитку цього, чи не найскладнішого, феномена самосвідомості. Водночас “на кінець XIX і до середини XX століття окремі психологи, соціологи та психіатри прагнули вивчати Я-концепцію на абстрактному чи теоретичному рівні” [27, с. 1048].

Загальновідомим філософом і психологом, який “... займався в XIX ст. проблемою Я та самосвідомості, був В. Джемс, котрий обґрунтовував свої твердження через повсякденні неконтрольовані спостереження за власними свідомими переживаннями, використовуючи для цього метод інтроспекції” [27, с. 1048]. У цьому дослідницькому контексті учений виокремив *глобальне, особистісне Я (Self)*, котре розглядав як подвійне утворення, яке утримує *Я-усвідомлювальне (I)* і *Я-як об’єкт (Me)*. Це – дві сторони однієї цілісності, котрі завжди співіснують одночасно. Перша з них являє собою чистий *досвід (Я-усвідомлювальне)*, друга – його *зміст (Я-як об’єкт охоплює все те, що особа може назвати своїм, тобто не тільки власне тіло, психічні сили, а й одяг,*

дім, сім’ю, пращурів, друзів, репутацію, творчі досягнення, земельну власність тощо). Емпіричне Его або Ме (Я-як об’єкт) В. Джемс цілком слушно поділяє на три компоненти: *матеріальне Я* – тіло, одяг, власність; *соціальне Я* – те, ким визнають людину навколишні; *духовне Я* – сукупність психічних здібностей і схильностей [12].

У перші десятиліття XX ст. вивчення Я-концепції тимчасово перемістилося з традиційного формату психології у сферу соціології. Головними теоретиками тут стали американський соціолог Чарлз Хортон Кулі (1864–1929) і американський філософ, соціолог, соціальний психолог Джордж Герберт Мід (1863–1931) – представники символічного інтеракціонізму. Ними запропонований новий погляд щодо пізнання природи індивіда, а саме через формат *соціальної взаємодії*. У цьому контексті Дж. Мід висновує, що особистість *фактично спричинена сукупністю соціальних умов*. Тому основним орієнтиром у розвитку Я-концепції особи є Я іншої людини, тобто уявлення її про те, що і як думають про неї члени групи, громади, етносу.

Саме на основі символічної взаємодії (інтеракції) індивіда з різними первинними групами, до яких він належить, й виникає така модальність його Я-концепції як *дзеркальне Я*. Отож Я-концепція формується під час організованого засвоєння цінностей, установок і ролей, переважно методом спроб і помилок у безперервній соціальній взаємодії.

Дж. Мід, так само як і В. Джемс, розділяє Я на два витoki: *I* та *Me*. Перший – це імпульсивна творча сторона Я, яка безпосередньо відповідає на вимоги ситуації. Другий – це рефлексія *I* або деяка норма, що контролює дії *I*. Тобто *Me* відповідає за процес засвоєння особою відносин, котрі формуються у ситуаціях взаємодії. Тому головна думка інтеракціоністів полягає в тому, що Я та Я-концепція людини розвивається в останній, а головним механізмом цього циклу є встановлення контролю над її діями через ті уявлення про неї, які складаються в оточення.

Водночас сукупність *I* і *Me* утворює власне особистісне, себто, *інтегральне Я (Self)*. У такий спосіб *I* дає рух психічному життю, а *Me* спрямовує його в певне русло (Дж. Мід). І психологія дає числені підтвердження того, що саме суспільство спричинює форму та зміст процесу формування Я-концепції особистості, а тому психіка людини зумовлена циклом соціальної взаємодії.

Свого часу “Мері Калкінс прагнула перенести вивчення Я-концепції у психологічну лабораторію. У 1935 р. Курт Коффка стверджував, що “Я” – одна із важливих самостійних тем дослідження гештальтпсихологів, котрі застосовували при цьому так звану феноменологічну інтроспекцію” [27, с. 1048], за якої були відсутні усілякі обмеження чи спроби аналізування. Окрім того, вони, на його думку, характеризували свої свідомі переживання не за штучних умов, а за природних.

Однак зауважимо, що підхід запропонований інтеракціоністами, безумовно, відкрив нові перспективи для вивчення проблеми Я-концепції, – пише І.С. Кон, – але йому властива відома односторонність” [17; 28, с. 53, 56]. Інтеракціоністи мало враховують як предметний зміст взаємодії між соціалізованими індивідами, так і афективні передумови становлення самосвідомості (наприклад, те, якого перебігу набувають процеси самовідчуття чи самопереживання).

Дещо пізніше, саме у лоні соціальної психології, науковці розглядали динаміку співвідношення процесів самосвідомості, а також вивчали чинники, котрі впливають на становлення самооцінки, загальної картини Я та їхню взаємозалежність із Я-вчинками людини. Ці питання дослідники пояснюють з допомогою концепту соціальних атитюдів, а це означає, що формування Я-концепції спричинене також і системою установок.

Інтеракціоністичний підхід у формуванні Я-концепції індивіда обстоє й Роберт Бернс. Він інтегрує свої наукові погляди з концепцією психосоціального розвитку особистості американського психолога Еріка Еріксона (1902–1994) та підтримує ідеї неогуманістів, зокрема американського психолога Карла Ренсома Роджерса (1902–1987), який запропонував теорію повноцінно функціональної особистості. Примітною особливістю підходу цього автора у розвитку Я-концепції є поєднання і широке використання емпіричних (досвідних) досліджень з теоретичними.

Розмежовуючи Я-концепцію на позитивну і негативну, Р. Бернс зауважує, що першій сутнісно притаманні такі ознаки: переконаність в імпонуванні іншим людям, упевненість у здатності до того чи іншого виду діяльності, наявність почуття власної вартісності. І, навпаки, синонімами опису *негативної Я-концепції* є внутрішнє неприйняття себе, відчуття неповноцінності та меншовартості. Всі ці основні характеристики набуваються людиною

у процесі *міжособистісної* взаємодії. Відтак зазначений підхід (інтеракціоністичний) соціально зорієнтований на проблему людини, оскільки надає перевагу тому, що особа (як і суспільство в цілому) – продукт *рольової взаємодії* між людьми.

Воднораз Р. Бернс, пов’язуючи становлення Я-концепції із пояснювальними можливостями інтеракціоністичного підходу, переконаний, що її формування відбувається у взаємодії між людьми, але винятково важливу роль тут відіграє і сукупність своєрідних установок особи. Атитюди відображають, на його думку, такі головні елементи: “а) переконання, які можуть бути як обґрунтовані, так і необґрунтовані (когнітивна складова установки), б) емоційне ставлення до цього переконання (емоційно-оцінювальна складова), в) відповідну реакцію, котра виявляється у поведінці (поведінкова складова)” [2; 28, с. 335].

І.С. Кон, зокрема, пише, що “соціальна установка містить три взаємозалежні компоненти: а) когнітивний (пізнавальний) – уявлення і думки про об’єкт; б) афективний (емоційний) – позитивні чи негативні відчуття до об’єкта; в) поведінковий – готовність до певних дій стосовно об’єкта. Вони полегшують людині процес адаптації до середовища (закріплюють те, що сприяє задоволенню її потреб), дають змогу пізнавати світ (систематизують попередній досвід її взаємодії з об’єктом), самореалізуватися (забезпечують розгортання творчої активності) й утворюють психологічний захист (відсторонення від усвідомлення тих аспектів дійсності, що викликають стурбованість)” [17; 28, с. 69].

Згідно із вищезазначеним звернімося до диспозиційної теорії особистості В.О. Ядова. В ній установки організуються ієрархічно. Учений виділяє чотири рівні: а) елементарні установки (формується через вітальні потреби і не мають модальностей); б) систему соціальних атитюдів (когнітивні, афективні, конативні); в) базові соціальні установки (визначають спрямованість активності людини); г) систему ціннісних орієнтацій (зосереджені на цілях життя і засобах їх досягнення) [28, с. 69, 70; 67].

Р. Бернс [2] обстоє також теоретичну модель, у якій “Я-концепція – це сукупність установок, які спрямовані на себе. Тому виділяють такі головні елементи чи складові установки: когнітивну, емоційно-оцінювальну та поведінкову. Їх конкретизують так: Я-образ – уявлення про себе, самооцінка – афективна оцінка цього уявлення, та поведінкова реакція

або конкретні дії, котрі спричинені Я-образом і самооцінкою” [2; 28, с. 334, 335].

Під час дослідження Я-концепції у контексті феноменологічного підходу (або гуманістичного чи перцептивного) К. Роджерс використовує конструкт самості (один із архетипів, що описаний К. Юнгом). *Самість, або Я-концепція*, на думку К. Роджерса, “(ці терміни вчений вживає взаємопов’язано і взаємозамінно) – це організований, послідовний *концептуальний конструкт* чи гештальт (цілісність), який складається із а) сприймання властивостей Я (наприклад, відповідальність), б) взаємин Я з іншими людьми і з різними аспектами життя, а також із в) цінностей, пов’язаних з цими сприйманнями” [64, с. 540]. Окрім того, у феноменологічному підході вважається, що навіть зміни, котрі відбуваються у Я-концепції під впливом нового досвіду, всерівно не порушують її цілісності, вона зберігає властивості гештальта. К. Роджерс зазначає, що цей конструкт (самість) підлягає усвідомленню, але це не означає, що він насправді усвідомлюється, сягає рівня самосвідомості [30; 64].

На думку ученого, Я-концепція визначає “портрет” людини, вказуючи на те, хто вона є. Вона відображає ті характеристики, які особа сприймає як частинку себе. Наприклад, людина усвідомлює себе у позитиві: “я розумна, любляча, чесна, уважна і приваблива” [64, с. 540].

Отже, у витлумаченні психологів-гуманістів Я-концепція відображає те, як кожен із нас уявляє себе в контексті виконання різних суспільних ролей. Звідси формується спектр відмінних Я-образів, а саме чоловіка, брата, студента, спортсмена і т. д. Ці образи постають у процесі сприйняття себе та інших через численні “ролі”, які кожен так чи інакше “грає” у житті. Внаслідок відбору та тлумачення циклу сприйняття явищ у конкретної людини виникає цілісна психологічна картина оточення й себе у тому числі. Основним принципом тут, як відомо, є сприйняття ситуації “тут і тепер”. На думку К. Роджерса, люди, хоча і змінюються з плином часу, все ж у них всерівно зберігається самовідчуття того, що вони залишаються тими самими, сутнісно незмінними. Дослідник наголошує, що Я-концепція не підлягає конкретному визначенню, оскільки до її структури належать і несвідомі процеси, що унеможливує точну наукову констатацію.

Отож у дослідженнях, як бачимо, самість людини взаємопов’язують із Я-концепцією.

Але на думку В.О. Янчука, самість утримує усі аспекти людської сутності, у т. ч. й неусвідомлювальні, а Я-концепція – усвідомлювальні, тобто ті, що осмислюються (фіксуються) людиною. Вони й постають орієнтиром для її самооцінки, рівня домагань, самозростання [69]. Водночас Х. Кохут [18], аналізуючи самість, співвідносить її за значущістю із структурними компонентами особистості, які свого часу обґрунтував З. Фройд – Ід, Его, Супер-Его [43; 44].

Дійсно, підтримуючи думку В.О. Янчука, погоджуємось, що Я-концепція утримує усвідомлювальні процеси. Але, зважаючи на погляд К. Роджерса, що до структури Я-концепції належать і несвідомі процеси, вважаємо за потрібне проконстатувати й те, що “фундаментом” з якого вона джерелить і постають саме аспекти власне несвідомого (метафорою якого для Я-концепції можуть бути, наприклад, “коріння дерева”, котрі постачають поживні речовини із ґрунту). Натомість свідоме, яке співвідноситься із Его, образно кажучи, позначимо у вигляді стовбура дерева та його основних гілок, тоді самосвідомість – допоміжних “крон та листків дерева”, а Я-концепцію – його “плодами”.

Цікаво, що К. Роджерс, як і Р. Бернс, притримується того, що Я-концепція містить не лише сприйняття того, які ми є, тобто *Я-реальне*, а й те, які хотіли б бути (*Я-ідеальне*). Остання модальність відображає ті моменти, які людина хотіла б мати, але поки що не має. Тому *Я-ідеальне* особистість цінує і прагне до нього найбільше.

Водночас Е. Еріксон інтерпретував проблематику Я-концепції крізь формат *Его-ідентичності*, яка є результатом впливу на людину певної культури. Передумовою з’яви Его-ідентичності постає *ідентифікація*. Е. Еріксон обґрунтовує вісім етапів особистісного становлення людини, зміни Его-уподібнення та інше. Вчений зазначає, що Его-ідентичність виникає у сфері несвідомого, а її розвиток спричинений змістовим полем реальної соціальної взаємодії. Дослідник переконаний, що самооцінка та Я-образ характеризуються статичністю (відносно незмінністю), а тому критикує їх неадекватне (головно динамічне) розуміння іншими психологами і зосереджує увагу здебільшого на процесі становлення Его-ідентичності.

Вище зазначено, що механізм ідентифікації стимулює з’яву одного із таких явищ, як Его-ідентичність. Певною вершиною зрілого формування останньої вважаємо Его-інтеграцію,

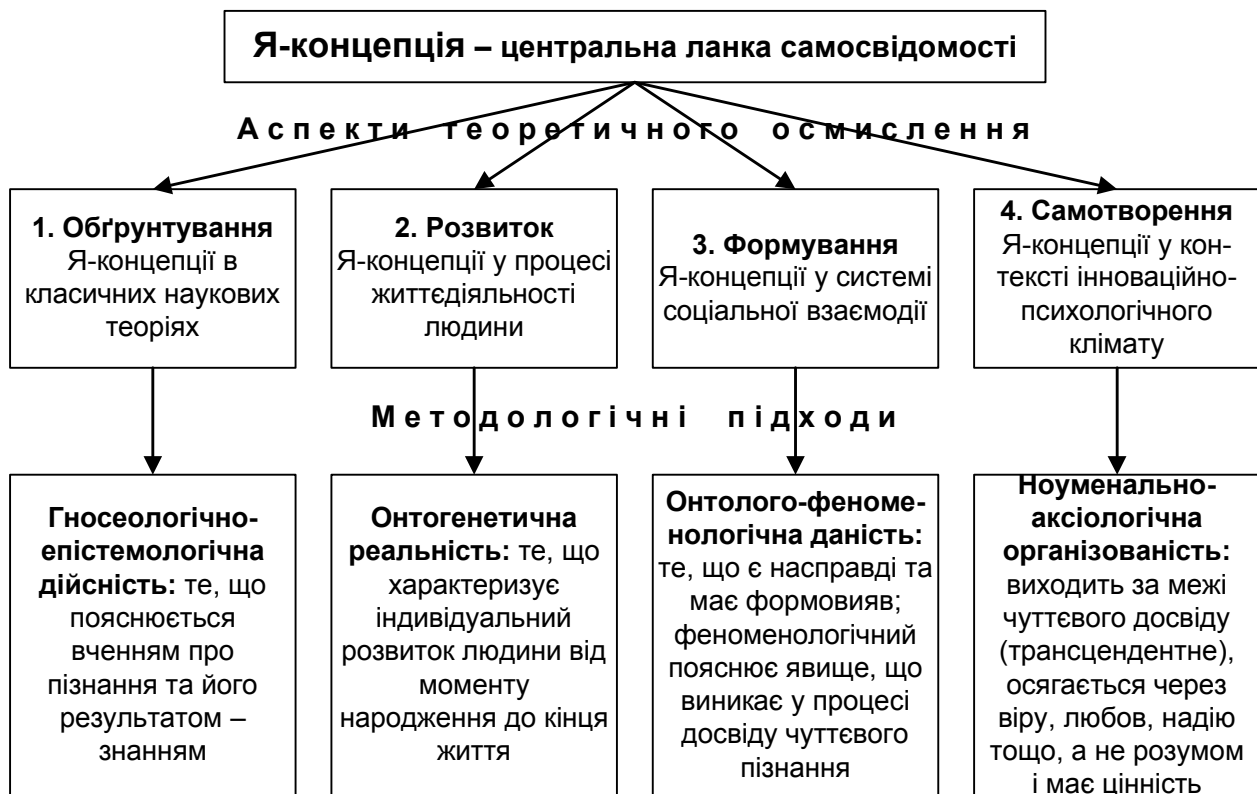

Рис. 1.

*Взаємозв'язок аспектів теоретизування і методологічних підходів
у психологічному дослідженні Я-концепції (створено 10.03.2013 р.)*

котра фундаментально обґрунтована методологічними засобами вчинкового підходу (В.А. Роменець).

Загалом *Его-інтеграція* – це процес об'єднання людиною усіх своїх Я (минулих, теперішніх, майбутніх) у системно-функціональну цілісність та їх прийняття. Водночас *вчинкова Его-інтеграція* охоплює поєднання чи переплетення життєвого шляху із творчим [31].

Життєвий шлях людини, – на думку українського психолога і філософа Володимира Роменця, – це її індивідуальна історія, що має свої межі, певні періоди, міру завершеності, вичерпаності. Водночас творчий шлях учений характеризує як шлях постійних модифікацій особистісного світу, мета якого – творення людиною самої себе.

У світі існує багато конфліктів, невизначеності, випробувань, сподівань, розчарувань тощо. Але ядром розв'язання усіх явних і прихованих суперечностей, котрі спричинюють психосоціальні внутрішні кризи Я, є людський вчинок. Він не може бути повністю завер-

шений, оскільки у ньому особа прагне до самовдосконалення, наближує реальне Его до ідеального й духовного Я (В.А. Роменець, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко).

Звичайно, можна і далі обґрунтовувати ретроспективні та перспективні дослідження проблематики Я та Я-концепції, аналізуючи у цьому руслі роботи багатьох відомих вчених. Однак таке висвітлення здійснено нами спільно з А.В. Фурманом (2006 р.) у книзі “Психологія Я-концепції” [60].

Водночас, проаналізувавши ще раз концепцію щойно вказаної [60] та попередньої [49] книг й зайнявши рефлексивну позицію, обґрунтуємо базові теоретичні погляди на сутність і природу Я-концепції як системного інтегрального утворення психодуховного світу людини (*рис. 1*, [61, с. 14]).

Із рисунку 1 логічно випливає, що об'єктом дослідження у нашому випадку є Я-концепція як центральне ядро самосвідомості. Водночас відслідковуємо чотири предмети пізнання Я-концепції через такі аспекти її теоретичного

осмислення [61, с. 14]: а) *обґрунтування* в теоріях З. Фрейда, Р. Бернса, Дж. Міда, Ч. Кулі, К. Роджерса, І. Кона, В. Століна (див. розділ I, [49; 60, с. 10–85]); б) *розвитку* у процесі життєдіяльності людини (періодизація Е. Еріксона, що охоплює вісім стадій психосоціального становлення Его людини; періодизація етапів життєвого і творчого шляхів людини В.А. Роменця, в основі якої постає його концепція вчинку (розділ II, [Там само, с. 86–129]); в) *формування Я-концепції* у системі соціальної взаємодії (А. Бандура, Д. Майєрс, Д. Мазумотто, Х. Маркус, С. Кітаяма, Т. Шибутані, Ш. Тейлор, Л. Піпло, Д. Сірс, Е. Аронсон, Л. Фестінгер та інші (розділ III, [Там само, с. 132–180])); г) авторського розділу – *самотворення Я-концепції* у контексті інноваційно-психологічного клімату (розділ IV, [Там само, с. 182–252]).

Отже, рис. 1 унаочнює архітектуру Я-концепції як складного багатопредметного утворення самосвідомості людини. Причому під архітектурою, вслід за І. Кантом, розуміємо “...мистецтво побудови систем..., вчення про наукове... загалом і, отже, вона необхідно належить до методології” [15, с. 470].

Нами розводяться поняття “розвитку” і “формування” (див. рис. 1), оскільки перше зосереджує увагу на *внутрішніх* змінах процесів самосвідомості, а друге – фіксує *зовнішнє* спричинення актуалізації зазначених процесів унаслідок взаємодії у системі “людина – суспільство”.

На становлення Я-концепції людини, починаючи від раннього дитинства й упродовж усього життя, впливають *внутрішні* та *зовнішні чинники*. До перших належать: установки, самопорівняння, оцінка результатів своєї діяльності, переживання внутрішніх станів, сприйняття свого зовнішнього вигляду. Зовнішніми стимулами розвитку є: сім’я, вулиця та суб’єктне довкілля загалом, школа, ЗВО, трудовий колектив, ситуативне і поведінкове свідчення щодо сприйняття іншими. Очевидно, що окремі чинники на певному відтинку життєвого шляху відіграють вагомішу роль порівняно з іншими, а також відбувається закономірна зміна у їх розвитковому домінуванні. Так, наприклад, у дошкільний період більше значення на формування складових Я-концепції має сім’я, аніж власний досвід чи суб’єктне довкілля. Натомість у підлітковий вік перевага надається вулиці, друзям тощо. Зазначені чинники у взаємозв’язку із Я-концепцією подані у вигляді *рисунка 2*.

2. Психічна організація внутрішнього світу людини: від Я-концепції до Ми-концепцій

У контексті нашої проблематики психологічні дослідження впродовж усього ХХ століття, як відомо, розвивалися у двох головних напрямках: перший був спрямований на створення складних дослідницьких програм і теоретичних моделей, другий – на урізноманітнення Я та примноження різних емпіричних класифікацій Я-концепції та виокремлення її складових й модальностей.

Яскравим прикладом першого напрямку є психоаналітична теорія З. Фрейда, згідно з якою *психіка особистості містить три генетично і функціонально різних компоненти* [43; 44]: “Воно”, або “Ід” (резервуар несвідомих потягів, які керуються “*принципом задоволення*”), “Я” чи “Его” (свідома основа, яка діє на засадах “*принципу реальності*” і виконує посередницькі функції між ірраціональними прагненнями “Воно”, обставинами фізичного світу і вимогами соціуму) і Над-Я, або Супер-Его (формується з Его і втілює у собі засвоєні моральні заборони і норми, себто перенесена всередину особистості моральна цензура). Окрім того, дуже вдало підмічає А.Н. Гірняк, що *Ід працює за схемою “хочу”, Его – “за яких обставин можна”, Над-Я – “не можна” або “треба”* [9; 10]. Отож інстанція “Я”, втілюючи розум, контролює психічні пізнавальні процеси, “Воно” відстежує перебіг різних потягів, а “Над-Я” блокує вияв негативних спонукань. Із ресурсного погляду “Воно” – первинне джерело психічної енергії, з динамічного – перебуває у психічному конфлікті з “Я” та “Над-Я”, а з генетичного – останні виникають із “Воно”.

Водночас окрему частину Супер-Его становить Его-ідеал. Якщо Супер-Его визначає, якою людиною має бути, то Его-ідеал спричинює те, якою саме вона хоче стати, кого наслідує. Ці обидві інстанції символізують соціально-нормативні компоненти свідомості і самосвідомості. Звідси походить виняткова складність змістово-динамічного положення Я, котре витримує натиск і середовища (“*принцип реальності*”), і несвідомих потягів “Воно” (“*принцип задоволення*”), і совісті, втіленої у Супер-Его. Постійна боротьба зазначених компонентів за умов тієї чи іншої їх невідповідності породжує численні внутрішньоособистісні конфлікти (розлади цілепокладання, неврози, почуття провини, сором, комплекс неповноцінності тощо) [43; 64].

Рис. 2.
Джерела розвитку та стимули формування Я-концепції людини

Саме слово “Ід” походить від латинського “Воно” і означає виключно примітивні, інстинктивні та вроджені аспекти особи. Вказаний структурний елемент функціонує у *несвідомому* і тісно пов’язаний з інстинктивними біологічними спонукками (сон, їжа), котрі наповнюють нашу поведінку енергією. “Ід” не підкоряється правилам, вільне від усіляких обмежень, виявляє первинний принцип людського життя – вихід чи вибух психічної енергії, яка виникає завдяки біологічно зумовленим спонуккам (щонайперше сексуальним та агресивним). Якщо останні не знаходять розрядження, то створюють напруження в особистісному функціонуванні, а якщо “Воно” досягає свого, то природно настає момент задоволення [64].

А ось коли в дитини з’являється здатність відкласти своє задоволення і вона засвоює те, що, крім її власних бажань, є зовнішній світ, то формується друга структура особистості – “Его”. “Я” – це компонент психічного апарату, котрий відповідає за прийняття рішень. “Его” прагне задовольнити бажання “Ід” відповідно до обмежень, що наявні у зовнішньому світі. “Я” *отримує свою структуру і функцію від “Воно”*, еволюціонує із нього і забирає частину енергії “Ід” для своїх потреб, щоб відповідати вимогам соціальної реальності. Таким чином, “Его” допомагає забезпечувати безпеку й самозбереження організму. У боротьбі за виживання як проти зовнішнього суспільного світу, так і інстинктивних потреб “Воно”, “Я” постійно здійснює диференціацію між подіями у психічному плані і реальними – у зовнішньому. Наприклад, голодна людина у пошуках їжі повинна розрізнити її образ в уяві, і образ в реальності, якщо вона прагне зняти напруження. Ця ціль спонукає особу вчитися, думати, мислити, сприймати і т. ін. Відповідно “Его” використовує когнітивні (інтелектуальні) і перспективні стратегії у своєму прагненні задовольнити бажання і потреби [43; 44; 64].

На відміну від “Ід”, природа якого виявляється у пошуку задоволення, “Его” підкоряється принципу реальності, мета якого – збереження цілісності організму. Зазначене правило й вносить у нашу поведінку міру розумності. “Его”, за контрастом із “Ід” це як відмінність між реальністю і фантазією, спрямовує діяльність людини у потрібне русло. Відтак “Я” – “виконавчий орган” особистості, сфера перебігу інтелектуальних процесів і водночас розумовий компонент, який розв’язує життєві проблеми.

Для того щоб людина ефективно функціонувала в суспільстві вона повинна мати систему

цінностей і норм, певний етикет. Усе це набувається у процесі “соціалізації”, або, відповідно до структурної моделі психоаналізу, шляхом формування “Супер-Его”. Воно є останнім значущим компонентом особистості. З погляду З. Фрейда, людина не народжується з “Над-Я”. Діти набувають його завдяки взаємодії з батьками, вчителями і т. д. Будучи морально-етичною силою особистості, “Супер-Его” – це завжди наслідок залежності дітей і молоді від старших поколінь. Формально воно з’являється тоді, коли дитина починає розрізняти “правильно” і “неправильно”, дізнається, що добре і що погано. Це триває приблизно у віці від 3 до 5 років. Але, коли соціальний світ дитини збагачується, завдяки школі, релігії, одноліткам, сфера “Супер-Его” розширюється до тієї межі, котру вважають прийнятною ці нові соціальні групи. Іншими словами, “Над-Я” – це індивідуалізоване відображення “колективної совісті” соціуму [64].

“Супер-Его” поділяється на дві підсистеми – совість і “Его-ідеал”. Перша набувається від досвіду батьківських покарань. Вона пов’язана із такими вчинками, які старші називають “неслухняною поведінкою” і за котрі дитина отримує догану. Людська совість містить здатність до критичної самооцінки, наявності моральних заборон і виникнення відчуття провини, тобто коли не зроблено того, що повинно було здійснитись. “Его-ідеал” формується із того, що батьки схвалюють чи високо цінують; він спрямовує юну особу на встановлення для себе високих стандартів. І якщо мета досягнута, то виникає відчуття самоповаги і гордості. Наприклад, дитина, яку нагороджують за успіхи у школі, буде завжди пишатися своїми академічними (навчальними) досягненнями. Тому “Супер-Его” вважається повністю сформованим, коли батьківський *контроль переростає у самоконтроль*, а також прагне переконати “Я” у переважанні ідеалістичних цілей над реалістичними [43; 64].

Протягом тривалого часу розвитку психоаналізу З. Фрейд застосовував топографічну модель особистісної презентації. Згідно з нею, у психічному житті людини, виокремлюють такі рівні – несвідоме, підсвідоме (частина несвідомого, матеріал або змісти якого можуть перейти у свідомість), свідомість і надсвідоме [43; 44]. Взаємозв’язок між компонентами особистості та рівнями психічного життя людини (за З. Фрейдом) наочно подамо у вигляді *рисунка 3*, що створений спільно нами та А.В. Фурманом [49; 50; 60]. Крім

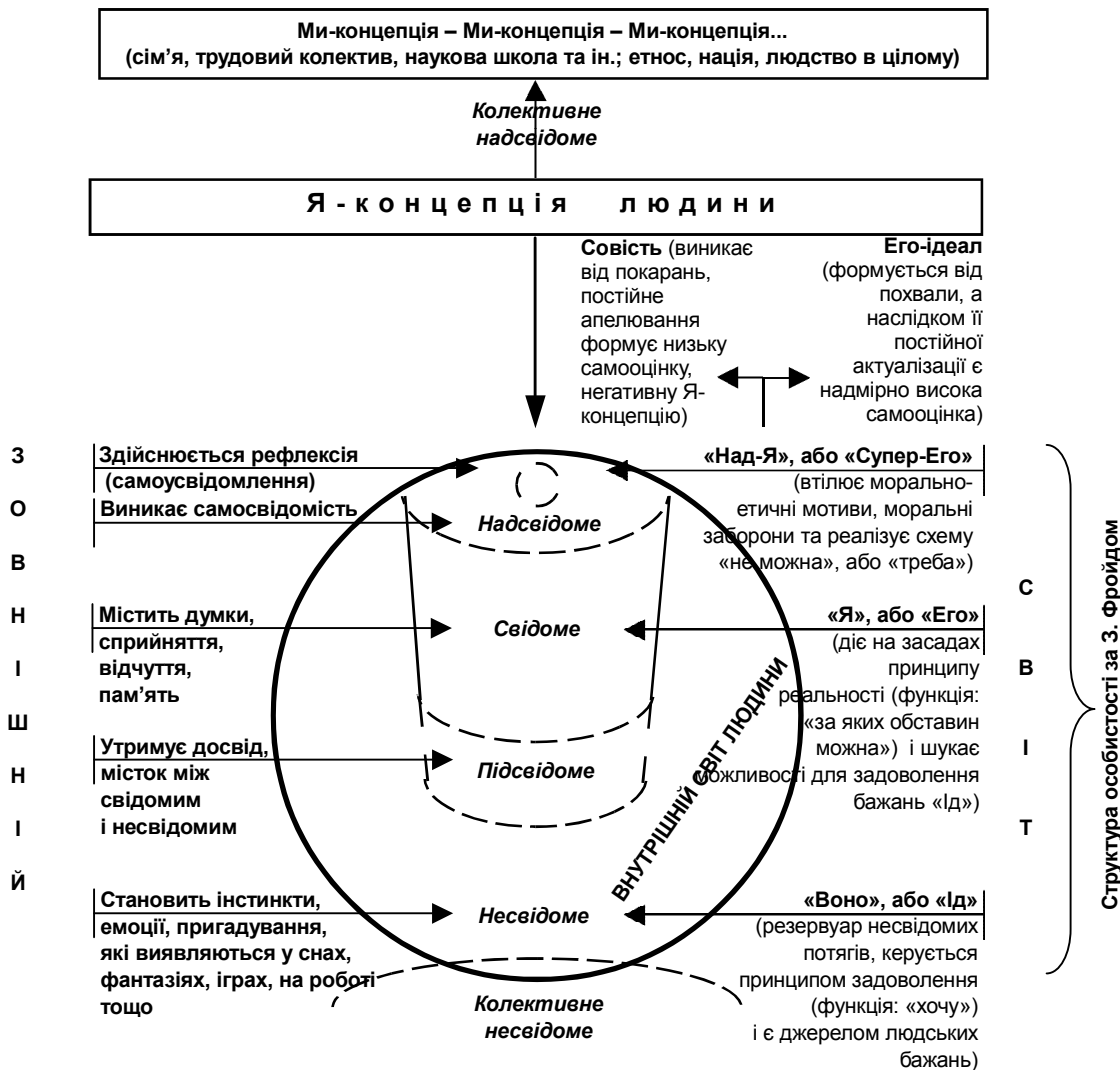

Рис. 3.

Я-концепція у структурі внутрішнього світу людини та у взаємозв'язку з колективним надсвідомим (створено у 2003 р. [50] та доповнено у 2018 р.)

цього, на рисунку 3 визначено місце не лише **Я-концепції**, а й **Ми-концепції**.

З. Фройд, викремлюючи рівні психічного життя людини, – пише проф. В.П. Москалець, “...порівняв психіку людини з айсбергом, лиш невелика верхня частина якого виступає на поверхню і перебуває під “променями світла свідомості”, а основна маса ховається у “темних водах” підсвідомого й несвідомого. “Промінь свідомості” може “освітити” водночас лиш порівняно невелику частину змісту тієї інформації, яка в цей час міститься у психіці суб’єкта, і тієї, що надходить в неї. Це і є “верхівка айсберга психіки”. На відміну від відносно статичної маси справжнього айсберга, вона динамічна, рухлива, її зміст постійно

змінюється – та інформація, котра щойно була під “світлом” свідомості, ховається у “верхні шари темних вод” – у підсвідоме... Отож підсвідоме (передсвідоме) – це зміст пам’яті суб’єкта, доступний для нього самого, який за його власним бажанням чи під впливом якихось інших чинників порівняно легко видобувається звідти і постає в його свідомості. Це – його усвідомлений, відомий йому досвід, що зберігається в анналах його пам’яті і за необхідності цілеспрямовано використовується ним” [23, с. 254]. До цієї цитати додамо слова Віктора Кротова, що “підсвідомість – це заповідник, де браконьєрствують психологи”.

“Несвідоме, за З. Фройдом, являє собою дуже глибоке й “темне” сховище потягів – при-

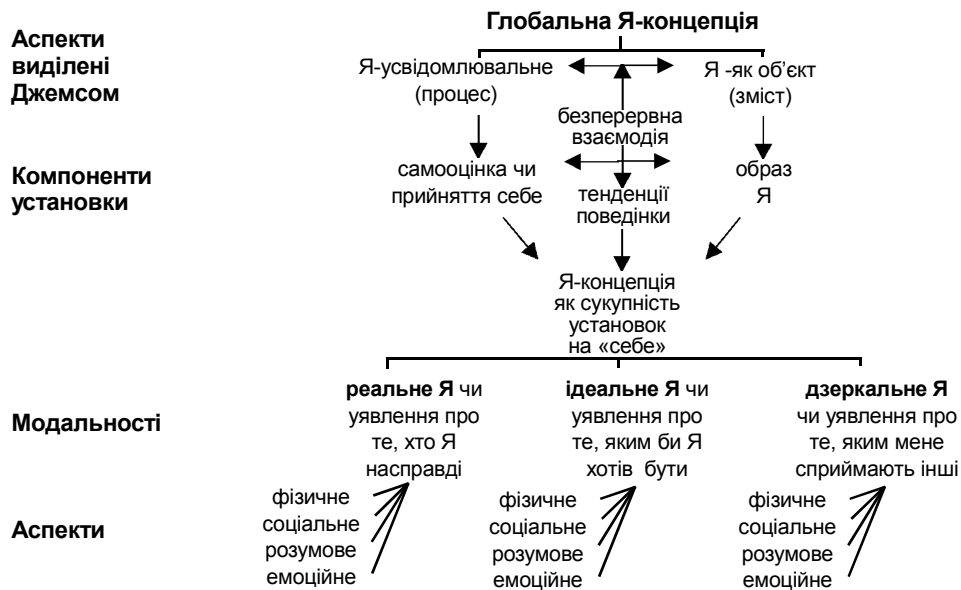

Рис. 4. Структура Я-концепції (за Р. Бернсом)

мітивних інстинктивних спонук, а також потреб, бажань, фантазій, мрій, знань суб'єкта, зміст яких радикально суперечить його Я-концепції, загрожує їй руйнацією і через це є неприйнятним для нього. Тому цей зміст витісняється у несвідому сферу його психіки і міцно утримується там.

Відтак, – зауважує проф. В.П. Москалець, – скориставшись словами самого творця психоаналізу: “Все витіснене – несвідоме, але не все несвідоме є витіснене” [23, с. 254, 255].

Отже, “...психоаналіз і виник як психотерапевтичний метод лікування... розладів шляхом видобування з несвідомої сфери психіки пацієнта травмуючих його психіку чинників для того, щоб він разом з психоаналітиком збагнув їх зміст, природу, критично, раціонально осмислив, а відтак, позбувся їх. Але потягів людина позбутися не може, тому що вони мають інстинктивну природу, є вродженими, генетично запрограмованими. Психоаналітик має лиш допомогти пацієнту скерувати енергію його потягів у конструктивне, соціально-адаптивне, життєдайне, благодатне для нього русло” [23, с. 256].

Уточнимо розуміння проблематики Ми-концепція. Психологічній науці добре відома теорія організаційного клімату (ОК) відомого українського вченого – професора В.П. Казміренка [14]. ОК, на його думку, – це не сума окремих соціально-психологічних кліматів

(СПК), а нова інтегральна єдність (цілісність) взаємодій тощо у цих і між цими кліматами, тобто нова системна якість. Якщо СПК виникає у малій групі й враховує міжособистісні стосунки, то ОК – у великій (а точніше – в організації чи колективі) та в основному характеризує міжгрупові відносини.

У зв'язку з цим проф. А.В. Фурман стверджує, що *Ми-концепція не є сумою Я-концепцій окремих осіб, а становить якісно нову інтегральну цілісність уявлень, ставлень, установок та інше про колективну (не індивідуальну) самосвідомість окремих груп чи групи, що здебільшого належить, наприклад, до національної самосвідомості.*

Другий напрямок наукових пошуків на шляху пізнання природи людського Я увінчався виокремленням *глобальної Я-концепції* (автором якої є англійський дослідник Р. Бернс). Вона утримує *трикомпонентну будову*, а саме – когнітивну, емоційно-оцінкову та поведінкову складові та має ієрархічну структуру (рис. 4).

Аналізуючи рис. 4, бачимо, що на вершині знаходиться *глобальна Я-концепція*, котра містить всеможливі грані індивідуальної самосвідомості: Я-усвідомлювальне і Я-як об'єкт, який називають Я-образом. У реальній практиці життя вони (Я-усвідомлювальне і Я-як об'єкт) настільки злиті, що утворюють єдине неподільне ціле. Так само образ Я і самооцінка

підлягають лише умовному концептуальному розмежуванню, оскільки в психологічному вимірі вони природно взаємопов'язані і постійно налаштовують індивіда на певну поведінку.

Звідси *глобальна Я-концепція* – це *сукупність установок людини*, котра спрямована на неї саму і спроможна мати різні *модальності*, основними серед яких є: *реальне Я* – установки, котрі пов'язані з тим, як індивід сприймає свої актуальні здібності, ролі, соціальний статус, тобто його уявлення про те, який він насправді; *дзеркальне (соціальне) Я* – установки, що пов'язані з уявленнями індивіда про те, як і яким його бачать інші, найближче оточення; *ідеальне Я* – установки, які пов'язані з уявленнями індивіда про те, яким він хотів би бути. Зазначені модальності охоплюють різні аспекти (фізичний, соціальний, розумовий, емоційний).

Ідеальне Я утворюється із цілого спектра уявлень, котрий відображає приховані прагнення та устремління індивіда. Ці уявлення почасти відірвані від реальності. Карен Хорні довела, що велике розходження між реальним та ідеальним Я нерідко спричинює депресію, яка викликана недосяжністю ідеалу. Домогтися людині відмовитися від нездійснених устремлінь, нав'язаних ідеальним Я, є одним з найважливіших полегшень, яке може надати психотерапевт. Американський психолог Гордон Віллард Олпорт (1897–1967) вважає, що ідеальне Я віддзеркалює цілі, котрі індивід пов'язує із своїм майбутнім. Крім того, його інколи розглядають як образ людини, якого вона хоче набути і сподівається досягнути, тобто відображає набір рис власної особистості, які вкрай потрібні для досягнення адекватності, а інколи й досконалості. Багато науковців пов'язують ідеальне Я із освоєнням культурних ідеалів і взірців, уявлень і норм поведінки, котрі стають особистими ідеалами завдяки механізмам соціального підкріплення. Такого типу ідеали властиві кожній людині.

У контексті обґрунтування модальностей Я-концепції звернімося знову до відомого “американського психолога Вільяма Джемса (1842–1910), котрий поділив людей на два основні типи за критерієм ставлення до наявного у світі зла: “один раз народжені” – оптимісти і “двічі народжені” – песимісти. У “двічі народжених” психіка розбалансована, хоч зовні це зазвичай непомітно. У внутрішньо-психічному плані така розбалансованість постає як песимізм, породжений специфічною

суперечністю між Я-реальним та Я-ідеальним суб'єкта. Я-ідеальне прагне до гармонії, прозорості, досконалості, перспективності існування, до такого смислу життя, який генерував би життєву наснагу, високу та світлу радість буття тощо. А Я-реальне не знаходить всього цього у реальному житті, що породжує смисло-життєву фрустрацію, яка, досягаючи високого рівня, може призвести до суїциду. В. Джемс назвав таку фрустрацію “хворобою розвиненого інтелекту”. На його глибоке переконання, радикально врятувати від неї може тільки досягнення “вершини свідомості” – віри в існування Вищого Розуму, тобто, в Бога, який надає високого смислу існуванню людини на Землі, переймається долею людства і кожної людини, і кожному дає надію, і шанс на щасливе безсмертя” [23, с. 167].

В.П. Руднев, розуміючи під модальністю тип відношення до реальності, розглядає шість типів модальностей – алетичні, деонтичні, аксіологічні, темпоральні, просторові, епістемічні. Автор стверджує, що вони вичерпують модальну картину світу: норми (деонтична) й цінності (аксіологічна), знання (епістемічна) й необхідність (алетична), простір (просторова) і час (темпоральна). Причому найкраще вивчені в логічній традиції алетичні модальності – “треба”, “можливо”, “неможливо”, в етиці – деонтичні (“повинно”, “заборонено”, “дозволено”) [34]. Зазначену типологію С. Кучеренко поєднує із класично визнаними модальностями у такий спосіб: а) “просторові та темпоральні співвідносять із фізичним Я, актуальним Я, динамічним Я, екзистенційним Я; б) алетичні та деонтичні модальності конкретизує реальним Я, ідеальним Я, фантастичним Я, нормативно-рефлексивним Я; в) епістемічні – категорійним Я, езотеричним Я, імерсивним Я; г) аксіологічні – духовним Я, трансцендентальним Я, вищим Я” [20, с. 140]. Зазначимо лише, що “модальність (від лат. *modus* – спосіб) – одне із основних властивостей відчуттів, їх якісна характеристика... Модальні характеристики відчуттів, на відміну від інших (просторових, часових, інтенсивних), відображають властивості об'єктивної реальності... Крім того, поняття модальності стосується й інших психічних процесів, які описують якісні ознаки когнітивних (пізнавальних) образів будь-якого рівня та складності” [29, с. 216].

На наш погляд, перспективними для подальшого психологічного пізнання є такі Я і відповідно модальності Я-концепції: множинні

Я, Я-центр, сутнісне Я, Я-інваріант (Г.І. Гурджієв, А.І. Зеліченко, П.Д. Успенський), рефлексивне Я і рефлексивне Я (І.С. Кон), езотеричне Я і екзотеричне Я, або імерсивне Я, іманентне Я, ідеальне Я, трансцендентальне Я і трансфінітне Я (В.А. Петровський), ідеальне Я і реальне Я (К. Роджерс, К. Хорні), функціональне Я і субстанціональне Я (І.М. Міхеєва), фальшиве Я, безпорадне Я (В.В. Столін), потаємне Я (І.П. Маноха), утілюване Я і неутілюване Я (Р. Лейнг), маленьке Я і велике Я (Т.С. Яценко), зовнішнє, наявне Я і внутрішнє, сутнісне Я (М. Бовен, А.Б. Орлов, К. Роджерс), апріорне, або ноуменальне Я (З.С. Карпенко, А. Менегетті), вище Я (Р. Ассаджолі), егоцентричне Я, егоїстичне Я, духовне Я (В. Джемс, І.С. Кон, Т.А. Флоренська), нормативне Я, моральне Я (Д. Болдінг, М. Раусте фон Вріхт); а також вчинково-креативна та спонтанно-духовна складові позитивно-гармонійної Я-концепції (О.Є. Фурман (Гуменюк)), Я-вчинок (В.А. Роменець, В.І. Юрченко та ін.), Я-проблема (А.В. Фурман) тощо.

Отже, вченими-психологами обґрунтовані та продовжують відкриватися найрізноманітніші аспекти, модальності Я і складові Я-концепції у широкому діапазоні проведення наукового аналізу психіки людини. Адже утвердження людини як особистості та громадянина центрується навколо розгортання її Я-концепції.

3. Виміри взаємопроникнення свідомості, самосвідомості та Я-концепції

У внутрішньому світі людини і її самосвідомості зокрема, Я-концепція – важлива *структурна складова* психологічної самоорганізації, яка виконує функцію передумови і наслідку ефективної соціальної взаємодії і *якості життя* в цілому. Вона формовивляється як відносно усталена, динамічна і певною мірою усвідомлена *система уявлень* особи про саму себе. Я-концепція виникає в людини у процесі розгортання *соціальної взаємодії* як результат її культурного розвитку, відносно стійке і водночас піддатливе внутрішнім коливанням і змінам психічне новоутворення.

Водночас Я-концепція, структуруючись, інтегруючись та ускладнюючись з віком, формується під дією життєпотoku кожної конкретної людини, щонайперше у системі дитячо-батьківських взаємостосунків. Із слова-

ми “Я сам” хлопчика чи “Я сама” дівчинки Я-концепція набуває активної ролі, впливаючи на інтерпретацію ними соціального і власного пізнавального досвіду, на цілі і завдання, котрі вони ставлять перед собою, на відповідну систему очікувань, прогнозів майбутнього, оцінку своїх досягнень, а відтак на повнофункціональне самостановлення та самоутвердження (А.В. Фурман).

Зазначена структурна складова психологічної самоорганізації особи містить оцінкові уявлення, які виникають у результаті її реакції на саму себе, а також уявлення про те, який вигляд вона має в очах інших. На основі останніх формується психічний образ про те, якою людиною хотіла б бути і як повинна себе поводити в оточенні.

Я-концепція, яка виникає на основі взаємодії особистості із соціумом, визначає актуальну систему її самосприйняття та задає морально-етичні межі реальної поведінки. Отож, як центральне утворення онтогенетичного розвитку, вона характеризує не тільки особливості самобачення, а й потенційного діяння, вчинкового проживання і творення найближчого соціуму та власного Я.

Із моменту виникнення Я-концепція стає активною внутрішньою засадою культурного розвитку людини, важливим чинником інтерпретації її ментального досвіду. Ось чому вона накладає відповідний – позитивний, нейтральний чи негативний – відбиток на всі поведінкові дії особистості. Крім того, Я-концепція розширює, або обмежує вчинкове поле самореалізації людини, а у своєму розвитковому підсумку знаменує вчинок самопізнання, самоосягання, саморефлексії, який свідчить про здійснення акту утвердження і становлення власного Я, набування нею нових індивідуальних властивостей та духовне самоплекання своєї універсальної сутності.

У психології Я-концепцію обґрунтовують, посилаючись на Р. Бернса, як систему взаємозалежних установок та уявлень людини про себе, яка містить усвідомлення своїх: а) когнітивних (інтелектуальних) властивостей, котрі організуються в Я-образі; б) емоційно-ціннісних самоставлень, що виявляються у самооцінці (Я-ставлення); в) поведінкових дій (Я-поведінка), які характеризуються проявами перших двох компонентів; або як розгорнутий всередині індивіда соціальний процес, у межах якого виникають самооцінка й образ Я, котрі спричинюють цикл поведінкових актів і вчинкових дій.

Крім того, Я-концепція – це і “... своєрідний внутрішній фільтр, який визначає характер сприйняття людиною будь-якої ситуації. При проходженні цього фільтру ситуація усвідомлюється, отримує значення, що відповідає уявленням про себе” [68, с. 113]. Я-концепцію означають і “... як інформаційно-скеровуючу базу для визначення особистістю цілей, сфер, напрямів, способів і засобів своєї діяльності та поведінки. Тобто особистість діє і поводить відповідно до того, з тим, чого хоче, узгоджуючи бажане з усвідомленими та ієрархічно структурованими (що більш важливе для неї, що менш) в її Я-концепції об’єктивними та суб’єктивними можливостями здійснення цього бажаного” [23, с. 180].

Якщо порівнювати поняття “Я-образу” та “Я-концепції”, то вони співвідносяться як частина і ціле, а тому є досить близькими, але не тотожними феноменами. Зокрема, друге віддзеркалює більш широке уявлення особи про себе, оскільки інтегрує як картину Я (синонім Я-образу), самооцінку людини, її поведінку, а також по-різному спрямовує вибирати стратегічні цілі і завдання в житті. Хоча у літературі термін “Я-образ” інколи вживають як синонім Я-концепції. Таке трактування не точне, так як неповно передає зміст останньої. Тому доцільно вживати поняття “Я-образу” для описання першої, тобто когнітивної складової Я-концепції.

Я-концепція індивіда знаходиться не у його свідомості (структура якої за О.М. Леонтьєвим містить чуттєву тканину образу, значення і особистісний смисл), а у самосвідомості. Центральним ядром останньої є Я-концепція людини. Водночас свідомість спрямована на зовнішній світ, а самосвідомість – на внутрішній часопростір людини і є екзистенційним процесом, з допомогою якого особа пізнає себе, ставить до себе, актуалізує і творить себе. Її основний продукт – це знаннево організовані установки та уявлення людини про себе, тобто про власну Я-концепцію.

Феномен свідомості є винятково складним предметом пізнання як для філософів (від Платона та Аристотеля до В.В. Налімова, М.К. Мамардашвілі та А.М. Лоя), так пізніше і для науковців-психологів (від В. Джемса до С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва, В.П. Зінченка, С. Грофа). Вельми евристичним у дослідженні природи та еволюції людської свідомості, – пише А.В. Фурман, – є оригінальний науковий підхід американського психолога і психіатра чеського походження Станіслава

Грофа (див. [11; 59]). “Причому цей підхід, маючи фундаментальне теоретичне, методологічне, експериментальне і суто психотерапевтичне обґрунтування, реалізується в останні десятиліття у кількох взаємозалежних проблемних напрямках: вивчення змінених станів свідомості, створення її масштабної картографії, пізнання її найдальших обріїв у космічному контексті, нарешті розробки немедикаментозного способу досягнення стану розширення свідомості, тобто методу голотропного (від грецьк. “holos” – цілісність і “trerein” – прагнення, шлях) дихання” [59, с. 19]. Підкреслимо, – зазначає далі А.В. Фурман, – що отримані відомим ученим дані “вщент розбивають міф матеріалістичної науки про те, що свідомість є епіфеноменом матерії, продуктом нейрофізіологічних процесів у мозку. Вони наочно доводять, що свідомість є первинною ознакою існування, а також виконує завдання, які мозок просто не здатен осягнути. Згідно з новими даними, людська свідомість є частиною універсального поля космічної свідомості, що пронизує все” [11, с. 13].

У зв’язку із вищевикладеним, А.В. Фурман пише, що в концепції Б. Баарса “свідомість інтерпретується як аналог сцени” [70]). А “це означає, що ми усвідомлюємо лише ті процеси, які відбуваються й “освітлюються” смисловими променями свідомості на цій сцені. Мовляв, усі інші процеси і явища персонального життя особи підлаштовуються під це дійство тріумфу свідомості, перебуваючи за кулісами, в тіні й, отже, залишаючись ситуаційно неусвідомлюваними” [59, с. 24].

Водночас у психологічній науці існує твердження, що самосвідомість еволюціонує із свідомості. Свідомість і самосвідомість – одні з ключових, власне категорійних, понять психології. Перше відображає специфічну відмінність людини від інших істот, визначає її місце та спосіб життя у світі. На переконання С.Л. Рубінштейна, свідомість завжди припускає пізнавальне ставлення до предмета, що перебуває поза свідомістю. Вона, як і психічне загалом, регулює поведінку, спричинює її акти відповідно до потреб інших та нагальних об’єктивних умов [32]. Виникнення свідомості – природна з’ява свідомих дій, поведінки, а свідомі поведінка та діяльність – це специфічні способи існування людини у світі [30, с. 280].

Згідно з поглядами В.П. Зінченка [13], “...для розуміння буття свідомості бажано звернутися до класичного підходу “свідомість у світі свідомості”. Цю позицію, – на думку

Л.Г. Терлецької, – можна “модифікувати у такий спосіб: “самосвідомість у світі свідомості”. Крім того, без задіяння поняття про “Я” залишається незрозумілим не тільки те, що таке свідомість, а й відсутній суб’єкт, який потребує відповіді на це запитання” [41, с. 40].

Загальноприйнято, що людина по-справжньому стає особистістю лише тоді, коли у неї повно формується поняття “Я”. Адже, як стверджував радянський психолог Олексій Миколайович Леонт’єв (1903–1979), особистість народжується двічі: у 3 роки, коли говорить: “Я сам” (виникає свідомість) і в підлітковому віці, коли запитує себе: “Який(-а) Я” (формується самосвідомість) [21].

Зауважимо, що якщо Я (нім. Ich і англ. Ego) – це динамічний *центр свідомості*, емоцій, суджень, дій, організований у певну цілісність, що керує поведінкою, діяльністю спілкуванням і вчинками людини, то Я-концепція є центральним *утворенням самосвідомості* й становить систему уявлень людини стосовно самої себе.

Свідомість як своєрідна модель відзеркалення “буття за допомогою об’єктивованого у слові, суспільно виробленого, знання і є способом регулювання поведінки, діяльності, вчинків людей, який виявляється у цілеспрямованому характері дій – у можливості передбачити результат своєї дії як усвідомлену мету та спланувати самі дії відповідно до неї” [41, с. 40]. Свідомість, – узагальнює Л.С. Виготський, – “відображає себе в слові, як сонце в малій краплі води. Слово стосується свідомості, як малий світ до великого, як жива клітина до організму, як атом до космосу. Воно – малий світ свідомості...” [7, с. 509].

Таким чином, свідомість постає як спосіб відношення особи до об’єктивної дійсності, а самосвідомість визначає її ставлення до власних потреб, схильностей, мотивів, переживань тощо. Традиційно другу характеризують через процес усвідомлення людиною себе як особистості, своєї діяльності в суспільстві, стосунків з іншими людьми, рис характеру, власних дій і вчинків, мотивів, цілей, розумових, моральних та духовних властивостей [4; 7; 17; 21; 22; 32; 39]. На думку О.Г. Спіркіна, завдяки самосвідомості особа приймає себе як індивідуальну реальність [38], яка виокремлюється в доквітлі на підґрунті своєї неповторності та унікальності. “Як і свідомість, самосвідомість людини виникає на основі суспільно-трудової діяльності, під час якої розвивається здатність усвідомлювати не лише навколишню

дійсність, оточення, а й саму себе” [41, с. 41]. Самосвідомість – це продовження горизонту свідомості, яка спрямована на себе.

З погляду Б.Ф. Ломова, самосвідомість як складова свідомості характеризується внутрішнім знанням або переконанням, котре виявляється у розумінні й оцінці своїх власних станів, здатністю людини ніби створювати саму себе шляхом інтеріоризації спостережень та дій, до яких вдаються стосовно неї інші люди [22, с. 173–175]. У теоретичній психології є підстави вказати на такі підходи до розв’язання проблеми самосвідомості [19]:

- самосвідомість наявна через внутрішнє знання та оцінку психічного стану, коли у фокусі уваги суб’єкта перебуває його внутрішній світ (І.С. Кон);

- самосвідомість є більш високим за свідомість рівнем процесу усвідомлення психічного відображення дійсності (Б.Ф. Ломов);

- самосвідомість визначається як пошук і пізнання особистістю своєї Я-концепції та ідентичності (Л.С. Виготський);

- самосвідомість – це процес свідомих змін самого себе й здатність до регуляції поведінки у соціумі (В.В. Столін) [19; 39].

Самосвідомість узагальнено є усвідомлення людиною себе як індивідуальності [6], тобто розглядається як процес осмислення особистісного змісту компонентів свідомості як вищих цінностей у контексті життєвого шляху [19]. Для Г. В. Ф. Гегеля самосвідомість, – зауважує І.С. Кон, – це аспект або момент діяльності, коли індивідуальне зливається із загальним, так що з’являється “Я”, котре являє собою “Ми” [17, с. 21]. Філософ виокремлює три головні етапи розвитку самосвідомості, що відповідають ступеням зрілості суб’єкта й характеру його взаємодії зі світом.

На першому етапі є лише усвідомлення власного існування, своєї тотожності й відмінності від інших об’єктів, це – “одична самосвідомість”. Цей період розвитку Г.В.Ф. Гегель називає “самосвідомістю, яка жадає”, і характеризує як такий, коли в людини є прагнення до самореалізації. На наступному етапі виникає “самосвідомість, котра визнає”, з’являється міжособистісне ставлення, тобто особа розуміє, що живе не тільки для себе, а й для інших. Третій етап – це “загальна самосвідомість”. Тут людина усвідомлює не лише свою відмінність від навколишніх, а й єдність з ними. Філософ зазначає, що індивід відкриває своє Я не через самоспостереження, а у процесі взаємодії з іншими [8, с. 235].

У реальній життєдіяльності людини самосвідомість виявляється у неподільній єдності окремих внутрішніх процесів – *самопізнання, емоційно-ціннісного самоставлення і саморегулювання поведінки* (за І.І. Чесноковою [65]) у всіляких формах взаємодії осіб у суспільстві. Процеси самосвідомості у перехресному взаємоспричиненні із установками забезпечують самоорганізацію таких складових Я-концепції, як: 1) *когнітивної* (Я-образ), 2) *емоційно-оцінкової* (Я-ставлення) і 3) *поведінкової* (Я-поведінка). Водночас ради об'єктивності треба сказати, що самовідчуття, самопізнання, самоставлення збагачують зміст установок, котрі водночас є психічним матеріалом для наступного циклу розгортання цих процесів. Таким чином, найочевидніше, що становлення Я-концепції відбувається через систему установок як внутрішньої готовності особи до здійснення активності. А вже у діяльності людина пізнає, ставиться до себе та саморегулює поведінку відповідно до тих самоуявлень, які сформувалися. Іншими словами, процеси самосвідомості змістовно збагачують її Я-образ, Я-ставлення та Я-вчинки.

Але відомо, що самосвідомість може набувати ознак самостійного суб'єкта і являти собою джерело і підґрунтя існування духовного (за Е.О. Бобровим, [3]). Окрім того, В. Джемс свого часу підкреслював, що емпіричне Еґо або Ме утримує як матеріальне Я, соціальне Я, так і духовне Я. Функціонування останнього у психології підтримали і обґрунтували І.С. Кон, Т.А. Флоренська та інші дослідники, а італійський психолог А. Менегетті виокремив і описав апріорне, або ноуменальне Я.

Отож зрозуміло, що Я-концепція не обмежується трикомпонентною структурою. У зв'язку з цим цілком логічно, що в авторській методологічній моделі нами (вперше) обґрунтовано ще у 2001 році четверту складову Я-концепції людини, за якої актуалізується така модальність, як Я-духовне [48; 51; 53]. У 2004 р. назву четвертого компонента уточнено і він постає у такій конфігурації як – *спонтанно-духовна складова Я-концепції* [49, с. 144; 55; 62].

Водночас третю складову Я-концепції – *поведінкову* (Я-поведінка), яка обґрунтована свого часу Р. Бернсом, нами названо у 2004 р. *вчинково-креативною* (Я-вчинок) [49, с. 144; 45, с. 76; 55, с. 256, 257]. Введено у науковий обіг назву третьої складової відповідно до створеної нами у 2005 р. методологічної план-карти дослідження інноваційно-психологічного клімату, де фігурує не *глобальна* (за Р. Бернсом), а *по-*

зитивно-гармонійна Я-концепція (таку назву також уведено нами у 2005 р. [45, с. 76]) та детально описано у статті та монографії [див. 46, с. 59, 60; 55].

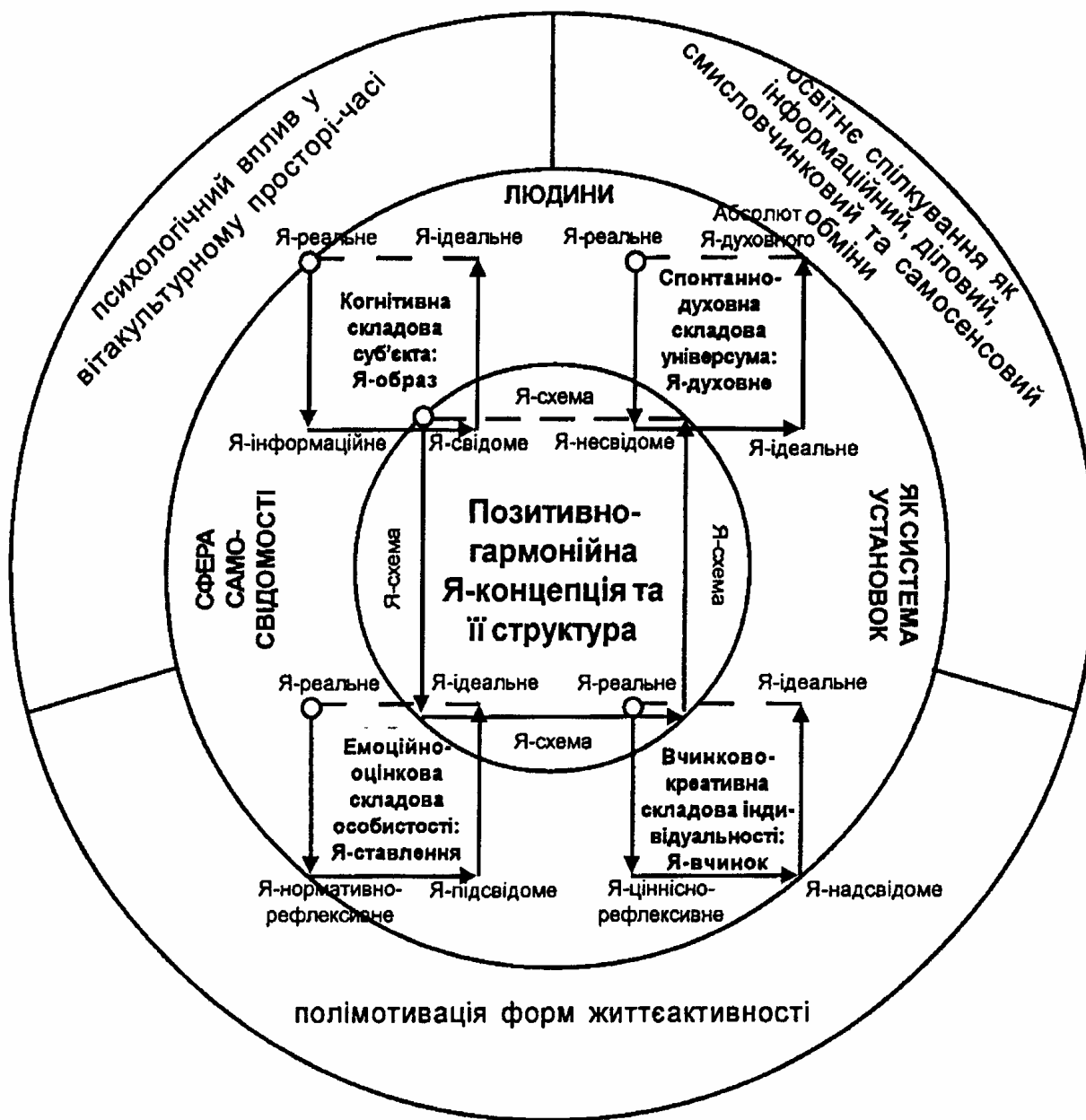
4. Авторська модель самотворення позитивно-гармонійної Я-концепції

Я-концепція виникає в людини у процесі соціальної взаємодії як: а) унікальний результат її психічного розвитку; б) відносно стійке й водночас піддатливе внутрішнім змінам і коливанням психічне новоутворення; в) внутрішній чинник саморозвитку її як особистості. Зазначена психоформа багато в чому спричинює коловерт життєвих проявів протягом усього діапазону її онтогенетичного розвитку – від дитинства до глибокої старості. Первинна залежність Я-концепції від зовнішніх впливів на особистість видається безперечною. Проте у процесі соціального змужніння концептуальне Я не просто відіграє самостійну роль у внутрішньому світі кожного індивіда, воно ще й підпорядковує численні психоструктури мотиваційної, когнітивної, вольової і духовної сфер особистості й завдяки цьому стає своєрідною візитною карткою того, якою насправді є людина не тільки у власному просторі відчуття і світобачення, а й у соціальному просторі самоототожнення, самоствердження, самореалізації.

Відповідно до назви §4 обґрунтуємо виникнення авторської моделі позитивно-гармонійної Я-концепції (*рис. 5*). Її створення датується 2001 р. [51], а уточнення і удосконалення 2004 р. [49].

Позитивно-гармонійна Я-концепція, за нашим визначенням, – це складна динамічна система уявлень та установок людини про себе як суб'єкта, особистість, індивідуальність та універсума діяльності у взаємозв'язку і взаємодоповненні її когнітивного (Я-образу), емоційно-оцінкового (Я-ставлення), вчинково-креативного (Я-вчинок) і спонтанно-духовного (Я-духовне) компонентів у структурі інноваційно-психологічного клімату [55; 62]. Причому гармонійною вона артикулюється тому, що *внутрішньо* (думка про прийнятний Я-образ, самоставлення через адекватну самооцінку) та *зовнішньо* (освітні вчинкові дії (Я-вчинок), вибір й намалювання однієї із психодуховних форм пізнання-реалізації себе (Я-духовне) – віри, істини, любові тощо)) цілісно *впорядковує взаємодію між компонентами Я-концепції*. Адже гармо-

ІННОВАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ КЛІМАТ

МОДУЛЬНО-РОЗВИВАЛЬНІЙ СИСТЕМИ

Рис. 5.

Модель самотворення позитивно-гармонійної Я-концепції людини у структурі інноваційно-психологічного клімату (створено у 2001 р. [51], уточнено і доповнено у 2004 р. [49])

нія (грец. harmonia – зв'язок, пропорційність, злагодженість), згідно з поглядами філософів, узгоджує частини в розчленованому цілому.

Відомо, що Р. Бернс поділяє Я-концепцію на позитивну та негативну. Першій притаманні такі ознаки: самоповага, самоприйняття, здатність виконувати з оптимізмом запропоновану роботу, вміння чесно і відкрито відмовитись від нецікавої, з погляду людини, справи тощо.

Названі сутнісні ознаки позитивної Я-концепції не завжди вказують на те, що людина, яка її має, зреалізовуватиме свій потенціал у практиці повсякдення (або ж останній втілюватиме у життя періодично чи частково). Можна себе позитивно приймати, багато знати та пишатися цим, але нічого не робити та не зреалізовувати ці знання-потенції у житті. Натомість гармонійна Я-концепція розкриває те, що особа не лише цінує, приймає себе і т. ін., а й втілює власні бажання, установки тощо у діяльно-діалогічній взаємодії. Іншими словами, виникає пропорційний взаємозв'язок між внутрішніми інтенціями та реальними діями і таким чином формується цілісне самоуявлення свого сутнісного Я.

Водночас зрозуміло, що своєрідна гармонія властива, наприклад, злочинцям (він себе позитивно приймає, самовпевнений у власних діях, котрі здійснює тощо). Тому вводимо поєднання позитивності та гармонійності у розвиткове функціонування Я-концепції, що знімає певні суперечності заданого упередженого теоретизування. Відтак розвиток позитивно-гармонійної Я-концепції сприяє зростанню рівноваги як у внутрішньому, так і у зовнішньому світі, злагодженості та взаємозв'язку між суб'єктною думкою й особистісним самоставленням, індивідуальнісними діями й духовно-універсальною саморефлексією.

Водночас зауважимо, що позитивно-гармонійна Я-концепція, як зазначалось вище, має інші за смисловим значенням складові, власне не поведінкову (Я-поведінка), а вчинково-креативну (Я-вчинок) й уведену нову – спонтанно-духовну складову (Я-духовне), тобто утримує не три (як налічує глобальна Я-концепція), а чотири компоненти, а також притаманні їй такі модальності – Я-інформаційне, Я-нормативно-рефлексивне, Я-ціннісно-рефлексивне, Я-духовне та ін. Це зумовлено особливостями її становлення і функціонування [див. детально 55; 62].

Окрім того, *позитивно-гармонійна Я-концепція – один із базових й, водночас, центральний параметр інноваційно-психологічного*

клімату (ІПК) [див. 62], який наявний у модульно-розвивальній системі освітнього навчання [57; 58]. Нами у 2005 році була створена методологічна план-карта дослідження ІПК [див. детально 45, с. 76], що побудована за законами системомислєдїяльнїсної методології Г.П. Щєдровицького [66], у якій названа Я-концепція постає інтегральним параметром цього клімату [45; 55; 62].

Зазначимо, що під час виокремлення (на предмет розгортання і взаємодоповнення) компонентів позитивно-гармонійної Я-концепції синтезувалися різноманітні знання про цей предмет дослідження, а саме: а) структурна модель глобальної Я-концепції Р. Бернса, б) філософсько-психологічна теорія вчинку (В.А. Роменець, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, П.А. М'ясоїд), в) диспозиційна теорія особистості В.О. Ядова, г) теоретико-емпіричні дослідження проблематики Я-схем П. Левіскі, Х. Маркус, П. Нуріуса, д) соціально-психологічна теорія організації В.П. Казміренка, е) концепція цілісного функціонального циклу модульно-розвивального процесу А.В. Фурмана у взаємодоповненні чотирьох періодів освітньої діяльності, є) авторська теоретична модель параметрів інноваційно-психологічного клімату, що охоплює: вплив, полімотивацію, спілкування та Я-концепцію (*див. табл. 1*). Онтофеноменальний рівень аналізу дає змогу стверджувати, що перших три параметри інноваційно-психологічного клімату (вплив, полімотивація, спілкування) формують зовнішньо-внутрішній контур психічної регуляції особи, а останній (Я-концепція) – являє собою суто внутрішнє ядро її самоорганізації. Я-концепція центрується як внутрішнє “зняття” трьох попередніх параметрів у такий спосіб, що піднімає на більш високий рівень загальне розуміння об'єкта – феномена інноваційно-психологічного клімату (див. [62], розділ 1).

Водночас аналізуючи структуру проявів соціально-психологічного клімату за Б.Д. Парігіним (див. табл. 1), помічаємо, що “клімат виявляється відповідним чином і у ставленні кожного із членів колективу до самого себе. Воно кристалізується у ситуативно-суспільну форму самоставлення і самосвідомості особистості.

У результаті виникає відповідна структура *ближніх і віддалених (наступних) проявів соціально-психологічного клімату*. ...Ставлення до світу (система ціннісних орієнтацій особистості) і ставлення до самого себе (самосвідомість, самоставлення, Я-концепція (курс.

Таблиця 1

Структурно-змістові різновиди клімату в психології

Структура проявів СПК (за Б.Д. Паригінім) відображена у ставленнях [25, с. 12-14]	Параметрична структура організаційного клімату (за В.П. Казміренком) [14, с. 108]	Параметрична структура інноваційно-психологічного клімату (за О.Є. Фурман) [55, с. 26]
Один до одного (емоційність та упредметнення)	Соціально-психологічний <i>простір</i> організації	Соціально-психологічний <i>вплив</i> у вітакультурному <i>просторі-часі</i>
До загальної справи (емоційні та предметні параметри психічного налаштування)	Мотивація поведінки та оргдосягнень, котра постає у <i>полімотивації</i> та сферах її умовах її активізації	<i>Полімотивація</i> та сфери умов її розгортання
До світу (система ціннісних орієнтацій особистості)	Інформаційно-діловий <i>обмін</i> як фактор організаційної життєдіяльності	Освітнє <i>спілкування</i> та його <i>аспекти</i> як інформаційний, діловий, смисловчинковий і самосенсовий різновиди <i>обміну</i>
До себе (самосвідомість, самоставлення та ін.)	–	Позитивно-гармонійна <i>Я-концепція</i> та її компоненти
Змістово-сутнісні особливості		
Переважно відображає <i>безпосередні</i> стосунки, які властиві малим групам у колективі	Щонайперше характеризує організаційно <i>опосередковані</i> , тобто <i>міжгрупові</i> , взаємини, хоча враховує й міжособистісні, котрі наявні в малих групах	Поєднує безпосередні й опосередковані освітньо-вчинкові стосунки учасників взаємодії, котрі зреалізують <i>інноваційні зміни</i> (реформування, модернізаційні дії тощо)

наш)) потрапляють в ранг віддалених, а не ближніх проявів клімату. Це пояснюється їхньою складною, багатократно опосередкованою, залежністю не лише від ситуацій даного колективу, але й від інших факторів, з одного боку, макромасштабних, а з іншого – суто особистісних” [25, с. 13, 14]. Відтак “кожний із членів колективу ... актуалізує у собі відповідну цьому клімату свідомість, сприйняття, оцінку і відчуття свого “Я” в межах даної конкретної спільності людей” [25, с. 15].

На рис. 5 унаочнено структурні компоненти позитивно-гармонійної Я-концепції через кватерне взаємодоповнення: когнітивного, емоційно-оцінкового, вчинково-креативного й спонтанно-духовного складників, їх модальності (Я-реальне, Я-свідоме, Я-ідеальне, Я-підсвідоме, Я-надсвідоме, Я-несвідоме, абсолют Я-духовного). Воднораз такий поділ є умовним, тому що у реальному психодуховному бутті особи названі компоненти синергійно взаємопов’язані.

Функціонування Я-концепції у сфері самосвідомості людини за інноваційної модульно-розвивальної системи навчання [57; 58] обґрунтовує зміст етапів власне її самотворення залежно від: 1) інноваційних періодів цілісного модульно-розвивального циклу (інформаційно-пізнавальний, нормативно-регуляційний, ціннісно-естетичний, духовний, див. детально [58]), що поширюють і збагачують соціально-культурний досвід нації та людства не тільки знаннями, уміннями, навичками, а й нормами, цінностями і розвитком духовності, 2) послідовності психомистецьких технологій розвивальної взаємодії у класі (проблемно-ситуативна – добування суб’єктом знань, регуляційна – нормування особистістю знань і вмінь, ціннісно-естетична – поширення індивідуальністю здобутого культурного досвіду, спонтанно-духовна – самореалізація універсума), 3) механізмів перебігу вчинку (ситуація – поведінка, мотивація – діяльність, дія – вчинок-подія, післядія – рефлексія), 4) окремої актуалізованої ієрархії соціальних установок (елементарні, соціальні, загальнолюдські, ціннісні, сенсу життя), 5) дії базових параметрів інноваційно-психологічного клімату.

Загалом ідея *самотворення* обґрунтована нами із моделі *вільного спричинення* В.А. Петровського, що розвиває концепцію Я як *causa sui* шляхом осмислення чотирьох граней (ідеальне Я – образ, іманентне Я – інтенція, трансфінітне Я – переживання, трансцендентальне Я – думка), кожна з яких реалізує в

собі одну із відомих аристотелівських причин і воднораз може бути віднесена до рангу “причини себе” [26, с. 269–281]. Саме ця модель слугує своєрідною відправною точкою теоретичного аналізу проблеми самотворення Я-концепції, оскільки визнання самозумовлення у психології дає змогу підтвердити достовірність не лише ідей *саморуху* та *саморозвитку* особистості, коли розвиток відбувається у внутрішньому просторі її зв’язків з іншими людьми, а й психологічного механізму самотворення Я через внутрішню зустріч у сфері самосвідомості вітакультурних форм активності (поведінка, діяльність, вчинок, спілкування) та “образів суб’єктивної реальності” (людина як індивід, суб’єкт, особистість, універсум) за концепцією В.І. Слободчикова, Є.І. Ісаєва [36]. При цьому самотворення цілком слушно розглядається нами як психологічна подія, тобто як “взаємодія між організмом (суб’єктом) і об’єктом, котра відбувається у специфічному контексті..., коли причинність, як пише Н. Сміт, не знаходиться зовні чи всередині, а охоплює взаємодію у цілому, включаючи контекст” [37, с. 18, 19].

Воднораз Я-концепція як усвідомлення себе у системі найвизначальніших життєсміслових вартостей, – підсумовує відомий український психолог М.Й. Боришевський, – є своєрідною моделлю бажаного майбутнього, згідно з якою індивід “погоджує” процес свого саморозвитку та самотворення” [4, с. 129].

Отож, кожна людина – творець власного життя та історії, а її буденна творчість – передумова самотворення, в якому й виявляється самодостатність і повнота психічного як сфери синергійної, розвиткової, імовірно-відкритої. Особистість збагачується через власне минуле і майбутнє, розгортаючи і проживаючи свій життєвий і творчий шлях у сьогоденному. Сенс життя, якого кожна людина прагне і постійно шукає, – це і є достеменно осмислення її живого і творчого шляху, котре полягає у самопізнанні та самотворенні [40] своєї Я-концепції.

В інтеракціоністичному підході Р. Бернса [2] розглядається структура Я-концепції як сукупність соціальних установок індивіда, спрямованих на самого себе. Тому самоусвідомлення кожним себе через ту чи іншу систему установок – методологічний крок, що допомагає уявити її структуру не як випадковий набір складових, а як певну цілісну єдність когнітивного, емоційного й поведінкового компонентів. Відповідно до розробленої

В.О. Ядовим диспозиційної теорії особистості [28; 67], окремі установки не існують у людини самі собою, а організуються у вигляді певної ієрархічної системи диспозицій. Перший (нижчий) рівень становлять елементарні установки, другий характеризується системою соціальних установок, третій – базовими соціальними установками, четвертий – сукупністю ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності. У нашому досвіді теоретизування пропонується найвищий, п'ятий, рівень самотворення людини самої себе як універсума – її внутрішнє налаштування на духовне осягнення сенсу власного життя й у такий спосіб особиста причетність до мудрого, святого, вічного у просторі духовного прийняття Всесвіту.

Водночас перший (когнітивний) компонент структури Я-концепції – це спосіб охарактеризувати неповторність кожного суб'єкта в освітньому циклі через поєднання його окремих, здебільшого пізнавальних й інтелектуальних, рис. Тоді друга – афективна складова не сприймається особистістю байдуже, а пробуджує оцінки (високі, низькі, позитивні, негативні) та емоції, інтенсивність яких залежить від контексту довкілля і від актуалізованого когнітивного змісту. Третя складова у структурі Я-концепції індивідуальності наступника регулюється безпосередніми вчинковими діями (відтак виникає Я-вчинок). “Вчинок є істина, справжня творчість нових форм і вимірів психічного” [40, с. 25]. За словами В.А. Роменця, саме вчинок – завжди підсумок попереднього етапу життєвого шляху та форма спрямованості до наступного творення. Завдяки вчинковій послідовності людина занурюється у глибину життя, піднімаючи ті пласти, яких не було в її попередній мотивації [31].

За наявності четвертого періоду навчального модуля та його етапів відбувається духовний Я-розвиток, за допомогою якого учасник взаємодії осягає себе через вищі формовияви любові, віри і творчості, знаходить сенс життя (спонтанно-духовна складова). Науково спроектоване, циклічне переважання у сфері самосвідомості когнітивної, емоційно-оцінкової, вчинково-креативної та спонтанно-духовної складових їхнього самотворення спричинює виникнення складноструктурованої динамічної цілісності Я-концепції кожного учасника освітньої взаємодії за логікою системоформувальної дії освоєних соціальних установок.

Вихідною точкою першої складової Я-концепції є модальність самоустановки – Я-реальне, тобто уявлення суб'єкта про те, ким

він постає в даний момент. За допомогою Я-інформаційного (яке формується через процес оволодіння знаннями, уміннями, навичками завдяки пошуковій суб'єктній активності), розвивається Я-свідоме, котре утримує різні освітні “думки, сприйняття, відчуття, пам'ять” (за З. Фройдом). Ці модальності – реальне підґрунтя для становлення у кожного Я-ідеального головно на першому періоді модульно-розвивального циклу (інформаційно-пізнавальний) [49].

Емоційно-оцінкова складова особистості освітньої діяльності [57] виникає відповідно на другому періоді, де функціонують регуляційна технологія нормування навчальних знань і певні модальності. Зокрема, Я-реальне як вихідний момент становлення наступного компонента Я-концепції є знову початковим, оскільки цей період має свої завдання і мету. Кожен прагне піднятися до Я-ідеального, тобто навчитися нормувати, а тому формує уявлення про те, ким хотів би стати на завершення цієї фази. Це досягається за допомогою Я-нормативно-рефлексивного. Іншими словами, власне через цикл переведення знань у певні алгоритми, плани, технології, проекти відбувається рефлексія (здатність людини спрямовувати свідомість на себе, на форми і способи діяльності). Коли наступники нормують, вдаючись до методу наслідування, то до цього процесу задіюється їхнє Я-підсвідоме, котре “генерує досвід” (за З. Фройдом). У такий спосіб студент, з одного боку, збагачується новими соціально-рольовими здобутками, а з іншого – попередній індивідуальний досвід змістовно розширюється.

Під час розгортання третьої складової у внутрішньому світі студента переважно функціонують такі модальності установки як Я-ціннісно-рефлексивне і Я-надсвідоме. Перша спрямована на обстоювання кожним модуля вартостей (ідеали, ідеї, мотиви, устремління тощо), яке виявляється у здійснених освітніх учинкових діях (написання рецензії, вірша, міні-підручника, задачника тощо). Я-надсвідоме (котре співвідноситься із Супер-Его, див. рис. 3) утримує морально-етичний аспект. Адже учинкова дія здійснюється шляхом активізації методу морального вибору. Це дає змогу кожному підняти своє Я-реальне до Я-ідеального [див. детально 49].

Загалом джерела духовності особи приховані у нереклексивних глибинах Я-несвідомого. Адже згідно з поглядами В. Франкла людська духовність є неминуче несвідома.

Вчений переконаний, що існує не тільки несвідоме, котре організоване у вигляді потягів (згідно з З. Фройдом), а й духовне несвідоме, що становить першооснову всієї свідомої духовності [42]. Тому розвиток Я-духовного зумовлений психічною енергією несвідомого та організується у самосвідомості у вигляді окремих психоформ як віра, честь, краса, істина тощо (див. [60], розділ 4). Останні кожен обстоює на основі здійснених власних освітніх учинкових дій. Саме із цих міркувань конкретизовані складові й модальності самоустановок учасників модульно-розвивального навчання у динамічно-розвитковій структурі їхньої Я-концепції.

Водночас категорійне наповнення рис. 5 показує, що самотворення Я-концепції обґрунтоване за принципом “методологічного квадрата”, на вершині якого знаходиться Я-духовне, яке утримує всеможливі аспекти їхньої універсумної самосвідомості. Проте треба пам’ятати про умовність такого розмежування, оскільки в реальному освітньому співжитті учасників навчального модуля зазначені складові утворюють єдине ціле. Я-образ, Я-оцінка, Я-вчинок і Я-духовне підлягають лише абстрактно-концептуальному розмежуванню, тому що у психологічному відношенні вони неподільно взаємопов’язані, хоч і характеризуються різними модальностями (Я-реальне, Я-несвідоме, Я-ідеальне, Я-інформаційне, Я-ціннісно-рефлексивне тощо).

Кожний студент під час проходження інноваційного циклу використовує складний набір особистих мислесхем для осмислення і пізнання світу. Сучасні дослідження у вивченні соціально-когнітивних процесів припускають, що ці схеми утворюють загальну злагожену структуру, засоби якої переробляють і забезпечують функціонування інформації у психодуховній сфері учасників навчання, виховання й освіти. Природно, що *Я-схеми* є “когнітивними узагальненнями про самість, які отримані із минулого досвіду та організують і контролюють перероблення інформації, що належить Я” [71, с. 64; 72; 73]. Отож схема власного Я містить властивості, котрі сутнісно характеризують внутрішній світ як надійний базис чи константу ставлення самого до себе. Це стосується відомих культурних психоформ: прізвище, соматичні ознаки, соціально-психологічні аспекти взаємостосунків із іншими, мотиваційно-ціннісні стани, які входять до структури Я-концепції. Крім того, Я-схеми можуть ще й змінюватися залежно від того,

як особистість відчуває і визначає себе у кожний момент нових взаємин з людьми.

Емпіричні дослідження доводять, що люди переробляють тільки ту інформацію, яка тотожна їхнім Я-схемам. Зокрема, експеримент Х. Маркус довів, що за умови введення величин “незалежність – залежність” у внутрішніх Я-схемах перебіг переробки інформації особою інтенсифікується, а саме: 1) вона приймає швидкі судження і рішення щодо себе, якщо запитання належить до її власних схем; 2) пригадує епізоди із свого минулого, котрі гармонують її Я-схемам; 3) часто сприймає інших через формат власної центральної схеми; 4) і водночас не приймає інформації, яка не стикується із актуалізованими Я-схемами [71].

Отож Я-концепція, ще й до того, утримує систему внутрішніх ідентичностей чи схем Я. Схеми Я – це генералізація минулого досвіду, який належить до Я індивіда і допомагає йому інтегрувати та пояснювати свою поведінку в конкретному соціальному контексті.

Кожний учасник модульно-розвивального заняття за допомогою власних схем Я самовизначається у різних життєвих проблемних ситуаціях. Ці схеми безперервно впливають на переробку ним інформації, що надходить із мікро- (сім’я, клас, студентська група) та макросередовища (школа, вулиця, ЗВО). Якщо студент, наприклад, керується Я-схемою, котра пов’язана з учинком творення добра, істини чи краси, то він буде чутливий та причетний до цих форм самоплекання як у своїх діях, так і в поведінці навколишніх. Звідси очевидно, що Я-схеми вихованців експериментального навчання поєднують не лише минулі і теперішні психотенденції, а й сприяють відповідальності за майбутню поведінку, діяльність та вчинок. Саме аналізовані схеми є певним фундаментом для становлення в кожного когнітивної, емоційно-оцінкової, вчинково-креативної та спонтанної-духовної складових Я-концепції, що містять можливі Я, які становлять кінцевий Я-стан при досягненні бажаної мети. Вони допомагають “запустити” внутрішню самоорганізацію цілісного Я в дію, відіграючи роль своєрідного *містка між актуальним і потенційним, наявним і можливим, теперішнім і майбутнім*. Крім того, Я-схеми дають змогу сприймати, організовувати і переробляти важливу для людини інформацію й відтак прогнозувати форми активності інших. Очевидно, що без Я-схем Я-концепція особи не могла б відігравати “консолідуєчою” ролі в самоорга-

нізації її поведінки, діяльності, вчинків-подій та саморозвитку Я-духовного як внутрішньо неподільного злиття людини із Всесвітом.

Модульно-розвивальний процес спричинює функціонування окремих модальностей самоустановок, які на кожному періоді цього циклу внутрішньо організуються як різногармонійне взаємодоповнення чотирьох складових позитивно-гармонійної Я-концепції. Занурення викладача і студентів у пізнавальні, нормативні, ціннісно-естетичні і тим більше духовні пласти соціокультурного досвіду актуалізує певну кількість соціальних установок, які в сукупності забезпечують перехід на вищий рівень функціонування зазначених диспозицій й, відповідно, модальностей. Ось чому вершинний рівень – внутрішнє налаштування на духовне осягнення сенсу власного життя – це метаінтеграція найвищого багатомодальнісного гатунку, котра характеризує особу, яка рухається шляхом універсумного зростання.

Зазначимо, що навчання, виховання, освіта й самореалізація за модульно-розвивальної системи – соціальні форми культуротворчого й водночас організованого самотворення підростаючим поколінням самих себе як учасників актуального громадянського загалу. Зокрема, процеси навчання переважно актуалізують когнітивну складову на інформаційно-пізнавальному періоді, процеси виховання – емоційно-оцінкове наповнення нормативно-регуляційного періоду, освіти – вчинкову доміанту ціннісно-естетичного періоду, а процеси самореалізації – спонтанно-духовну сферу людини (**таблиця 2**). Детальніше охарактеризовані основні складові структури Я-концепції й обґрунтовано їхнє призначення у самотворенні людини за цілісного освітнього циклу нами у монографії [див. детально **55**].

Відомо, що “самотворення – це процес, котрий здійснюється через учинок як універсальний механізм самовідтворення буття” [**24, с. 413**]. На етапі післядії спостерігається певний учинковий полідіалог, учасники якого не лише вибирають одну із психодуховних форм на основі методу спонтанного вибору, а й обстоюють, розповідають іншим чому вибрали її, який сенс та ідеал вбачають у ній. За інноваційного навчання освітній учинок розв’язує конфлікти морального й спонтанного вибору, оскільки останній “за своєю природою тяжіє до позитивної спонтанності, яку не слід плутати з імпульсивністю, реактивністю і т. ін. Отже, здатність до вчинку визначається “коефіцієнтом спонтанності”, мірою вільного

виявлення своєї індивідуальності” [**24, с. 420**].

Здійснений теоретичний аналіз становлення людини як суб’єкта, особистості, індивідуальності та універсума в їх основному інтеграційному ядрі – Я-концепції, дає змогу виділити на вершинному самотворенні такі повноцінно функціональні характеристики: а) відкритість до переживань (спроможність слухати себе, відчувати усю сферу сенсорних, емоційних і когнітивних переживань у собі, не приймаючи загрози від власного Я); б) екзистенційний спосіб життя (буття за принципом “тут – тепер – повно”); в) емпіричну свободу (відчуття особистої влади, здатність робити вибір і керувати собою); г) креативність (творчий потенціал) [**30; 64**].

В. Слободчиков та Є. Ісаєв пишуть, що “універсалізм людського буття – це вищий рівень його духовного виміру” [**36, с. 360**]. Універсумність людського духу розкривається під час аналізу проблеми еквівалентності Людини і Світу [**1; 33**]. Тому під “духовним розуміють такий момент, коли діємо, виходячи із нашого Внутрішнього Я, відчуваючи тим самим свій взаємозв’язок з енергією Універсума. Межі між Я – Ти – Вони – Природа – Бог зникають. Тут немає ніякого мислення, ми суть чистої свідомості, чистий досвід. Такий духовний досвід – відчуття Внутрішнього Я, яке не є неосягнутим чи чужим більшості із нас. Усі ми переживали той чи інший момент відчуття повноти, в якому нічого не втрачено, коли володіємо абсолютною свідомістю і відчуваємо щастя. Тоді забуваємо про власну окремішність і стаємо повністю злитими з тим, що робимо. Межі між Я – Інший – Оточення – Бог зникають. Усе є Одне. Це може виникнути тільки тоді, коли ми проникаємося творчим процесом, ... знаходимося у єдності із природою...” [**5, с. 31**]. У контексті окресленого розуміння людини через формат відносин “Людина – Всесвіт” утверджується нова мислєдїяльність, нове світобачення, за яких передусім ставляться онтологічне (буттєве) та аксіологічне (вартісне) питання.

Отже, особа з універсумною екзистенцією на духовному періоді творення спонтанно-духовного компонента своєї Я-концепції проживає як цілісна людина. Процес самотворення наповнюється не лише її раціональним мисленням та емоціями, а й уся психодуховна сфера (передусім численні складові Я) функціонує як синергійна – надскладна і максимально ємна – довершеність. У цій найвищій точці власного духовного самовияву, особа

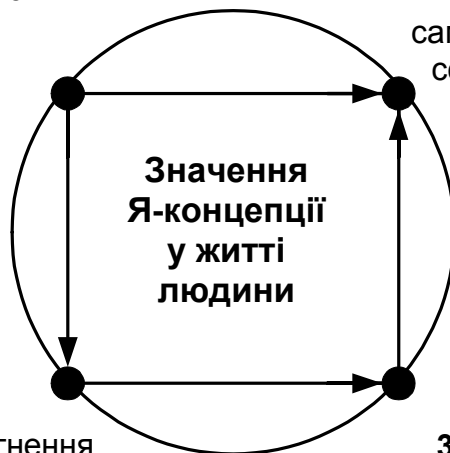
Таблиця 2

Зовнішні та внутрішні умови самотворення позитивно-гармонійної Я-концепції людини у цілісному циклі освітнього процесу

УМОВИ САМОТВОРЕННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ				
Зовнішні				
<i>Періоди</i> структурування цілісного модульно-розвивального процесу (за А.В. Фурманом)	<i>Інформаційно-пізнавальний:</i> проблемно-ситуативна технологія добування знань	<i>Нормативно-регуляційний:</i> критично-регуляційна технологія нормування наукових знань, набуття досвіду	<i>Ціннісно-естетичний:</i> вартісно-світоглядна технологія поширення здобутого соціально-культурного досвіду	<i>Духовний:</i> духовно-спонтанна технологія самореалізації людського потенціалу учасників розвивальної взаємодії
Універсальні форми причетності особи до творення соціально-культурного досвіду	<i>Навчання:</i> пошукова пізнавальна активність – знання	<i>Виховання:</i> система ставлень, суб'єкт-об'єкт-суб'єктних взаємостосунків – знання і норми	<i>Освіта:</i> етнонаціональний та загальнолюдський досвід – знання, норми, цінності	<i>Самореалізація:</i> максимально повний вияв універсального потенціалу особи через життєствердний пріоритет суб'єктивного над об'єктивним
Внутрішні				
Ієрархічна система диспозиційних соціальних установок	Елементарні, система соціальних, частково базові	Система соціальних, повно базові і частково ціннісні	Система соціальних, базові, повно ціннісні	Духовні установки осягнення сенсу власного життя
Основні складові структури Я-концепції (за О.Є. Фурман)	<i>Когнітивна</i> (Я-образ: характеризує зміст переконань, знань та думок індивіда про себе)	<i>Емоційно-оцінювальна</i> (Я-ставлення: відображає відношення до себе у цілому чи до окремих сторін своєї особистості і виявляється у системі самооцінок)	<i>Вчинково-креативна</i> (Я-вчинок: форма розкриття, творення себе)	<i>Спонтанно-духовна</i> (Я-духовне: самореалізація, самоосягнення, самотворення шляхом внутрішнього узріння сенсу життя)
<i>Компоненти вчинку</i> як механізми самотворення позитивно-гармонійної Я-концепції людини (за В.А. Роменцем)	<i>Ситуація</i> – певна просторово-часова конфігурація сил, смислів, дій	<i>Мотивація</i> – перехід ситуації в мотивацію, тобто процес формування різних мотивів	<i>Дія</i> – конкретний вчинковий акт як ситуативно вмотивована актуалізація психологічної готовності і приводу його здійснення	<i>Післядія</i> як рефлексія події та результату вчинку
Образи суб'єктивної реальності та основні етапи системного самотворення Я-концепції людини	<i>Суб'єкт:</i> добування соціально-культурного досвіду та утвердження ідеально-практичної поведінки	<i>Особистість:</i> нормування соціальної діяльності та набуття особливих властивостей (моральності, відповідальності і т. ін.)	<i>Індивідуальність:</i> збагачення соціально-культурним досвідом власного Я і найближчого оточення, а також утвердження оригінальності та непересічності її вчинку-події	<i>Універсум:</i> саморозвиток Я-духовного як внутрішньо-неподільне злиття із Всесвітом через прийняття однієї із таких надперсональних психоформ: віри, честі, краси, істини тощо

1 – Суб’єкт: джерело очікувань та потенційної психічної активності

4 – Універсум: вища психодуховна форма самотворення Я-концепції у сфері цілісної суб’єктивної реальності

2 – Особистість: досягнення внутрішнього узгодження між модальностями Я

3 – Індивідуальність: інтерпретація власного ментального досвіду

Рис. 6.
Основні функціональні ролі Я-концепції у вітакультурній самореалізації

спроможна відчувати власну трансцендентність явного життя і співпричетність до Всесвіту як цілого. Утвердження Я-духовного – це такий стан, коли виникає формат взаємин Людина – Всесвіт і якісно нова культурна мислєдіяльність творення та світобачення; розкриття себе через одну із психодуховних форм самопізнання чи самоосягнення (віру, красу, справедливість, честь тощо).

Свого часу Г. Сковорода стверджував, що перш ніж пізнати світ, людина має пізнати себе як частину Всесвіту. Тому, на його думку, “якщо хочете виміряти небо, землю і моря, то спочатку виміряйте себе” [35, с. 162]. Пізнаючи себе і навколишній світ, людина самостверджується, розвиває свої природні нахили й здібності, обирає життєвий шлях. Звідси основна проблема людського існування – щастя конкретної людини – розв’язується лише подвигом самопізнання, через який виявляється “внутрішня”, “сердечна”, “єдина” людина [63а, с. 15].

Таким чином, становлення Я-духовного здійснюється за наявності духовно-спонтанної технології модульно-розвивального циклу, механізму вчинкової післядії та вершинного рівня духовно-сенсових установок і надлюдських святостей. У такий спосіб досягається найвищий рівень формовияву людської суб’єктності у форматі Я-концепції – рівень абсолютного суб’єкта, що означає наявність повної ідентифікації Я з універсумом.

Я-концепція, на думку Р. Бернса, відіграє потрійну роль у житті людини: а) сприяє досягненню внутрішнього узгодження, котре передбачає з’ясування того, що вона думає про себе, б) визначає інтерпретацію ментального досвіду, тобто способи, засоби і механізми витлумачення того, що знає, вміє, проектує і цінує, в) є джерелом очікувань, тобто уявлень про те, що повинно трапитися з нею. Вкажемо на ще одне функціональне значення Я-концепції, яке характеризується інтегральним змістом і виконує функції універсальної психоформи самотворення людиною таких відомих основних рівнів її суб’єктивної реальності – суб’єкта, особистості, індивідуальності та універсума (рис. 6).

У зазначеному теоретичному висвітленні Я-концепція становить сукупність усіх уявлень індивіда про себе і містить переконання, оцінки, тенденції поведінки та різні форми самоспричинення (саморух, саморегуляція, самопізнання, самоствердження, самоактуалізація), у т. ч. самотворення. Вона, безсумнівно, – важлива внутрішня реальність взаємозалежної організації психіки, поведінки та духовних станів, наукове пізнання якої невичерпне так само, як і людина загалом. Тому пропонується авторський дискурс, розширюючи інтерпретаційні горизонти психології, підтримує естафету довічної боротьби за істинне наукове знання у сфері сучасного людинорозуміння.

ВИСНОВКИ

1. Я-концепція проходить складний шлях онтогенезу. Первинно вона формується у сім'ї як результат міжособистісних взаємовідносин із значущими дорослими, які визначають систему її установок. У дитинстві Я-концепція є найменш структурованою і найбільш пластичною, а тому взаємовідносини між батьками і дітьми повинні складатися через доброзичливий формат рівноправної співактивності. Вплив батьків на спілкування з дитиною, самосвідомість якої лише починає пробуджуватися, спонукає до того, що їхні установки є визначальним чинником у формуванні Я-концепції. Тоді найкращі орієнтири для самооцінки та утвердження образу Я, що закладені в дитинстві, підтримують її упродовж всього життя, навіть тоді, коли ніхто їй не зможе допомогти, вона сама виручить себе у будь-якій скрутній ситуації. Іншими словами, Я-концепція є стрижневим утворенням онтогенетичного (індивідуального) розвитку людини і характеризує не тільки систему самосприйняття, а й потенційного діяння, вчинкового проживання і творення довкілля та власного Я.

2. Я-концепція, котра виникає у процесі соціальної взаємодії індивіда як обов'язковий та унікальний результат його психічного розвитку набуває відносної внутрішньої самодостатності, тобто *самоспричинює*, а згодом і *самопродукує* свої складові, структуру, механізми зреалізування. У результаті не тільки налагоджується двостороннє взаємозумовлення у системі “Я-концепція людини – вплив конкретного соціокультурного середовища”, а ще й з різною повнотою розгортається *процес самотворення* як внутрішня, *синхронно-діалогічна* зустріч окультурених форм психічної активності (поведінка, діяльність, спілкування, вчинання) та актуально відповідних їм образів суб'єктивної реальності за концепцією В.І. Слободчикова, Є.І. Ісаєва (особа як індивід, суб'єкт, особистість, індивідуальність, універсум).

3. Запропонована авторська модель самотворення позитивно-гармонійної Я-концепції людини є теоретичним конструктом, якому природно властиві висока абстрактність і певна умовність. Останні дають змогу ґрунтовніше пояснити структуру, функції, механізми та основні формоутворення такої надскладної психологічної реальності як концептуальне Я. Водночас треба зважати на те, що ця реальність синергійно цілісна, спонтанно ємна, буттєво безпосередня.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Арсеньев А. С. Размышления о работе С. Л. Рубинштейна “Человек и мир” / Анатолий Сергеевич Арсеньев // Вопросы философии. – 1993. – № 5. – С. 130–160.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Роберт Бернс; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1986. – 421 с.
3. Бобров Е.О. О самосознании / Е.О. Бобров. – Казань, 1898. – 192 с.
4. Боришевський М. Самосвідомість як фактор психічного розвитку особистості / Мирослав Боришевський // Психологія і суспільство. – 2009. – №4. – С. 128–135.
5. Боуэн М. Духовность и личностно-центрированный подход / Мария Боуэн // Вопросы психологии. – 1992. – № 3–4. – С. 29–35.
6. Вачков И.В. Сказкотерапия: Развитие самосознания посредством психологической сказки. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Ось-89, 2003. – 144 с.
7. Выготский Л.С. Психология / Лев Семенович Выготский. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 1008 с. – (Серия “Мир психологии”).
8. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. – Т.3. Философия духа / Отв. ред. Е.П. Ситковский; ред. коллегия: Б.М. Кедров и др. – М.: Мысль, 1977. – 471 с. – (АН СССР. Ин-т философии. Филос. наследие).
9. Гірняк А.Н. Идея несвідомого і психоаналіз З. Фрейда / А.Н. Гірняк. – Лекція. – Ялта: Редакційно-видавничий відділ КГУ, 2008. – 47 с.
10. Гірняк А.Н. Психоаналіз З. Фрейда як теорія, система і соціокультурне явище / А.Н. Гірняк // Психологія і суспільство. – 2008. – №4. – С. 40–51.
11. Гроф С. Психологія майбутнього: уроки з сучасних досліджень свідомості: [пер. з англ. Ярини Винницької, Олени Редчиць] / С. Гроф. – Львів: Афіша, 2015. – 328 с.
12. Джемс У. Психология / Уильям Джемс: [пер. с англ.; под ред. Л.А. Петровской]. – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.
13. Зинченко В.П. Миры сознания и структура сознания / Владимир Зинченко // Вопросы психологии. – 1991. – № 2. – С. 24–36.
14. Казмиренко В.П. Социальная психология организаций: [монография] / Вячеслав Петрович Казмиренко. – К.: МЗУУП, 1993. – 384 с.
15. Кант И. Критика чистого разума: [пер. з нім. та прим. І. Бурковського] / І. Кант. – К.: Юніверс, 2000. – 504 с.
16. Кон И.С. Открытие “Я” / Игорь Семенович Кон. – М.: Политиздат, 1978. – 352 с.
17. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / Игорь Семенович Кон. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
18. Кохут Х. Анализ самости: Систематический подход к лечению нарциссических нарушений личности: [пер. с англ.] / Х. Кохут. – М.: “КогитоЦентр”, 2003. – 308 с.
19. Кочнева Л.В. Проблема самосознания и психологические условия его развития в учебной деятельности студентов вузов / Л.В. Кочнева // Инновации в образовании. – 2006. – №5. – С. 84–96.
20. Кучеренко С. Методологічні підходи до вивчення самосвідомості особистості підлітків та юнаків / Світлана Кучеренко // Психологія і суспільство. – 2009. – №1. – С. 134–151.

21. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
22. Ломов Б.Ф. Об исследовании законов психики / Борис Федорович Ломов // Психологический журнал. – 1980. – Т.1, №1. – С. 157–189.
23. Москалец В.П. Психология личности: навч. посіб. для студентів, аспірантів, викладачів спец. психологія, соц. педагог. та ін. / Віктор Петрович Москалец. – К.: “Центр учбової літератури”, 2013. – 416 с.
24. Основы психологии: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – [2-е вид., стереотип.]. – К.: Либідь, 1996. – 632 с.
25. Парыгин Б.Д. Социально-психологический климат коллектива. Пути и методы изучения: [монография] / Борис Дмитриевич Парыгин; [под ред. В. А. Ядова]. – Ленинград: Наука, 1981. – 192 с. – (Ин-тут социально-экономических проблем АН СССР).
26. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъективности / Вадим Артурович Петровский. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 512 с.
27. Психологическая энциклопедия / под ред. Р. Корсина, А. Ауэрбаха. – [2-е изд.]. – СПб.: Питер, 2003. – 1096 с.
28. Психология самосознания: хрестоматия / [ред.-сост. Д.Я. Райгородский]. – Самара: Изд. Дом “Бахрач-М”, 2000. – 672 с.
29. Психология. Словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – [2-е изд., исправл. и доп.]. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
30. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Роджерс; пер. с англ. [общ. ред. и предисл. Исениной Е.И.]. – М.: изд. группа “Прогресс”, “Универс”, 1994. – 480 с.
31. Роменец В.А. История психологии XX столетия: навч. посіб. / В.А. Роменец, І.П. Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.
32. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с. – (Серия “Мастера психологии”).
33. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: учеб. [для психологов, педагогов, философов] / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2000. – 712 с.: ил. – (Серия “Мастера психологии”).
34. Руднев В.П. Характер и расстройство личности. Патография и метапсихология / В.П. Руднев. – М.: Независимая фирма “Класс”, 2002. – 272 с.
35. Сковорода Г. Наркис. Розмова про те: пізнай себе: твори [в 2 т.] / Григорій Сковорода. – К.: АН УРСР, 1961.
Т. 1. – 1961. – 640 с.
36. Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности: уч. пособ. для вузов / [В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев]. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
37. Смит Н. Современные системы психологии: пособ. для высш. уч. зав. / Ноэль Смит; [пер. с англ. Н. Миронов, С. Рысев; под общ. ред А. А. Алексеева]. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с. – (Серия “Психологическая энциклопедия”).
38. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание / А.Г. Спиркин. – М., 1972. – 389 с.
39. Столин В.В. Самосознание личности: [монография] / Владимир Владимирович Столин. – М.: МГУ, 1983. – 284 с.
40. Татенко В.О. Володимир Андрійович Роменець (1926–1998): життя як вчинок і подія / В.О. Татенко, Т.М. Титаренко // Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Либідь, 1998. – С. 7–37.
41. Терлецька Л.Г. Психичне здоров'я особистості. Технологія самоаналізу: [монографія] / Лариса Гарріївна Терлецька. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2003. – 150 с.
42. Франкл В. Человек в поисках смысла: [сборник] / Виктор Франкл; [пер. с англ. и нем. Д.А. Леонтьева, М.П. Папуши, Е.В. Эдмана; общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева; вс. ст. Д.А. Леонтьева] – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.: ил. – (Б-ка зарубежной психологии).
43. Фрейд З. “Я” и “Оно” / Зигмунд Фрейд // “Я” и “Оно”: в 2-х кн. – Тбилиси: Мерани, 1991. – Кн. 1. – С. 351–392.
44. Фрейд З. Введение в психоанализ: лекции / Зигмунд Фрейд. – М.: Наука, 1989. – 456 с.
45. Фурман (Гуменюк) О. Методологічна модель інноваційно-психологічного клімату експериментальної школи модульно-розвивального типу / Оксана Фурман (Гуменюк) // Психологія і суспільство. – 2005. – №4. – С. 70–83.
46. Фурман (Гуменюк) О. Методологія пізнання освітнього вчинку в контексті інноваційно-психологічного клімату / Оксана Фурман (Гуменюк) // Психологія і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 47–81.
47. Фурман (Гуменюк) О. Особливості ситуативного та вікового розвитку Я-концепції / Оксана Фурман (Гуменюк) // Психологія і суспільство. – 2005. – №1. – С. 46–62.
48. Фурман (Гуменюк) О.Є. Психологія Я-концепції: [монографія] / Оксана Євстахіївна Фурман (Гуменюк). – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 186 с.
49. Фурман (Гуменюк) О.Є. Психологія Я-концепції: навч. пос. / О.Є. Фурман (Гуменюк). – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – 310 с.
50. Фурман (Гуменюк) О.Є. Проблематика Я у психоаналітичній теорії Зигмунда Фрейда: [лекція] / Оксана Євстахіївна Фурман (Гуменюк). – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 34 с.
51. Фурман (Гуменюк) О. Самотворення Я-концепції за модульно-розвивальної оргсистеми / Оксана Фурман (Гуменюк) // Психологія і суспільство. – 2001. – №2. – С. 33–76.
52. Фурман (Гуменюк) О. Соціальний формат розвитку Я-концепції / Оксана Фурман (Гуменюк) // Психологія і суспільство. – 2004. – №3. – С. 82–90.
53. Фурман (Гуменюк) О.Є. Спонтанно-духовна організація Я-концепції універсума: [лекція] / Оксана Євстахіївна Фурман (Гуменюк). – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 40 с.
54. Фурман (Гуменюк) О.Є. Структурно-функціональне взаємодоповнення складових Я-концепції людини / Оксана Євстахіївна Фурман (Гуменюк) // Соціальна психологія. – 2005. – №9. – С. 29–37
55. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: Монографія / Оксана Євстахіївна Фурман (Гуменюк). – Ялта-Тернопіль: підручники і посібники, 2008. – 340 с.
56. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: [монографія] / Анатолій Анатолійович Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2017. – 508 с.
57. Фурман А.В. Теорія освітньої діяльності як метасистема / Анатолій Васильович Фурман // Психологія і суспільство. – 2005. – №1. – С. 46–62.

логія і суспільство. – 2001. – № 3. – С. 105–144; 2002. – № 3–4. – С. 20–58.

58. *Фурман А. В.* Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, забезпечення: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 340 с.

59. *Фурман А. В.* Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування / А. В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2017. – № 4. – С. 16–38.

60. *Фурман А. В., Фурман (Гуменюк) О. Є.* Психологія Я-концепції: Навч. пос. / Анатолій Васильович Фурман, Оксана Євстахіївна Фурман (Гуменюк). – Львів: Новий світ-2000, 2006. – 360 с.

61. *Фурман О. Є.* Методологічна план-карта дослідження Я-концепції особистості / О. Є. Фурман: мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. [“Соціально-психологічні виміри професійної майстерності особистості в умовах глобалізованого світу”], (Тернопіль, 16-17 травня 2013р.) / МОН України, Тернопільський національний економічний університет // Психологія і суспільство: Спецвипуск. – Тернопіль: Економічна думка, 2013. – С. 14–15.

62. *Фурман О. Є.* Психологічні параметри інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього навчального закладу: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.07 / Оксана Євстахіївна Фурман. – Одеса, 2015. – 467 с.

63. *Фурман О.* Модель структурно-функціональної організації Я-концепції людини / Оксана Фурман // Проблеми педагогіки і психології: [науч. період. изд. міжвуз. консорциума / гл. ред. Наира Акоюн]. – Ереван: Армянский ГПУ, 2015. – № 2. – С. 106–115.

63а. *Храмова В.* До проблеми української ментальності / В. Храмова // Українська думка. – К. Фенікс, 1999. – С. 3–35.

64. *Хьелл Л.* Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Лари Хьелл, Даниил Зиглер; пер. с англ. С. Меленевской, Д. Викторовой. – СПб.: Питер-Пресс, 1997. – 608 с. – (Серия “Мастера психологии”).

65. *Чеснокова И. И.* Проблема самосознания в психологии: [монографія] / Ирина Ивановна Чеснокова. – М.: Наука, 1977. – 144 с.

66. *Щедровицкий Г. П.* Избранные труды / Георгий Петрович Щедровицкий; [ред.-сост. А. А. Пископель, Л. П. Щедровицкий]. – М.: Шк. культ. политики, 1995. – 760 с.

67. *Ядов В. А.* Диспозиционная концепция личности / В. А. Ядов // Социальная психология в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2000. – С. 76–93.

68. *Ямницький В. М.* Розвиток життєтворчої активності особистості: теорія та експеримент: [монографія] / Вадим Маркович Ямницький. – Одеса: ПНЦ АПН України – СВД Черкасов М. П., 2006. – 362 с.

69. *Янчук В. А.* Введение в современную социальную психологию: [учеб. пособие для вузов] / Владимир Александрович Янчук. – Мн.: АСААР, 2005. – 768 с.

70. *Vaars V. J.* A Cognitive Theory of Consciousness / Bernard J. Vaars. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

71. *Markus H.* Self-schemata and processing information about the self / H. Markus // Journal of Personality and Social Psychology. – 1977. – P. 63–78.

72. *Markus H.* Possible Selves: The Interface between Motivation and the Self-Concept / H. Markus, P. Nurius:

In Yardley K., Honess T. (eds). Self and Identity: Psychological Perspectives. Wiley. – 1987. – P. 79–83.

73. *Markus H. R.* Cultural variation in self-concept; in G. R. Goethals, J. Strauss (eds.) Multidisciplinary perspectives on the self / H. R. Markus, S. Kitayama. – New York: Springer-Verlag, 1991. – P. 103.

REFERENCES

1. *Arsenev A. S.* Razmyshleniya o rabote S. L. Rubynshteina «Chelovek y myr» / Anatoliy Serheevych Arsenev // Voprosy fylosofyy. – 1993. – № 5. – S. 130–160.

2. *Berns R.* Razvytye Ya-kontseptsyy i vospytanye / Robert Berns; per. s anhl. – М.: Prohress, 1986. – 421 s.

3. *Bobrov E. O.* O samosoznanyu / E. O. Bobrov. – Kazan, 1898. – 192 s.

4. *Boryshevskiy M.* Samosvidomist yak faktor psykhnichnoho rozvytku osobystosti / Myroslav Boryshevskiy // Psykholohiia i suspilstvo. – 2009. – № 4. – S. 128–135.

5. *Bouen M.* Dukhovnost y lychnostno-tsentryrovanniy podkhod / Maryia Bouen // Voprosy psykholohyy. – 1992. – № 3–4. – S. 29–35.

6. *Vachkov Y. V.* Skazkoterapiya: Razvytye samosoznanyia posredstvom psykholohycheskoi skazky. – 2-e yzd., pererab. y dop. – М.: Os-89, 2003. – 144 s.

7. *Vyhotskiy L. S.* Psikhohohiia / Lev Semenovych Vyhotskiy. – М.: Yzd-vo EKSMO-Press, 2002. – 1008 s. – (Seriya “Myr psykholohyy”).

8. *Hehel H. V. F.* Entsyklopediia fylosofskykh nauk / Heorh Vylhelm Frydrykh Hehel. – Т. 3. Fylosofiia dukha / Otv. red. E. P. Sytkovskiy; red. kollehiia: B. M. Kedrov y dr. – М.: Mysl, 1977. – 471 s. – (AN SSSR. Yn-t fylosofyy. Fylos. nasledye).

9. *Hirniak A. N.* Ideia nesvidomoho i psykhoanaliz Z. Froida / A. N. Hirniak. – Lektsiia. – Yalta: Redaktsiino-vidavnychiy viddil KHU, 2008. – 47 s.

10. *Hirniak A. N.* Psykhoanaliz Z. Froida yak teoriia, systema i sotsiokulturne yavlyshche / A. N. Hirniak // Psykholohiia i suspilstvo. – 2008. – № 4. – S. 40–51.

11. *Hrof S.* Psykholohiia maibutnoho: uroky z suchasnykh doslidzhen svidomosti: [per. z anhl. Yaryny Vynnytskoi, Oleny Redchys] / S. Hrof. – Lviv: Afisha, 2015. – 328 s.

12. *Dzhems U.* Psykholohiia / Uyliam Dzhems: [per. s anhl.; pod red. L. A. Petrovskoi]. – М.: Pedahohyka, 1991. – 368 s.

13. *Zynchenko V. P.* Myry soznanyia y struktura soznanyia / Vladymyr Zynchenko // Voprosy psykholohyy. – 1991. – № 2. – S. 24–36.

14. *Kazmyrenko V. P.* Sotsyalnaia psykholohiia orhanyzatsyi: [monohrafiia] / Viacheslav Petrovych Kazmyrenko. – К.: MZUUP, 1993. – 384 s.

15. *Kant I.* Krytyka chystoho rozumu: [per. z nim. ta prym. I. Burkovskoho] / I. Kant. – К.: Yunivers, 2000. – 504 s.

16. *Kon Y. S.* Otkrytye «Ia» / Ihor Semenovych Kon. – М.: Polytyzdat, 1978. – 352 s.

17. *Kon Y. S.* V poyskakh sebia: Lychnost y ee samosoznanye / Ihor Semenovych Kon. – М.: Polytyzdat, 1984. – 335 s.

18. *Kokhut Kh.* Analiz samosti: Systematicheskiy podkhod k lecheniyu nartsyssycheskykh narushenyi lychnosti: [per. s anhl.] / Kh. Kokhut. – М.: “KohytoTsentr”, 2003. – 308 s.

19. *Kochneva L. V.* Problema samosoznanyia y

- psykholohycheskye uslovya eho razvytyia v uchebnoi deiatelnosti studentov vuzov / L.V. Kochneva // Ynnovatsyy v obrazovanny. – 2006. – №5. – S. 84–96.
20. Kucherenko S. Metodolohichni pidkhody do vyvchennia samosvidomosti osobystosti pidlitkiv ta yunakiv / Svitlana Kucherenko // Psykholohiia i suspilstvo. – 2009. – №1. – S. 134–151.
21. Leontev A.N. Deiatelnost. Soznanye. Lychnost / Aleksei Nykolaevych Leontev. – M.: Polytyzdat, 1975. – 304 s.
22. Lomov B.F. Ob issledovanii zakonov psikhiki / Borys Fedorovych Lomov // Psykholohycheskyi zhurnal. – 1980. – T.1, №1. – S. 157–189.
23. Moskalets V.P. Psykholohiia osobystosti: navch. posib. dlia studentiv, aspirantiv, vykladachiv spets. psykholohiia, sots. pedahoh. ta in. / Viktor Petrovych Moskalets. – K.: «Tsentr uchbovoi literatury», 2013. – 416 s.
24. Osnovy psykholohii : pidruch. [dlia stud. vyshch. navch. zakl.]/za zah. red. O. V. Kyrychuka, V. A. Romentsia. – [2-e vyd., stereotyp.]. – K.: Lybid, 1996. – 632 s.
25. Paryhyn B.D. Sotsyalno-psykholohycheskyi klymat kolektyva. Puty y metody izuchenyia: [monohrafiia] / Borys Dmytryevych Paryhyn; [pod red. V. A. Yadova]. – Lenynhrad: Nauka, 1981. – 192 s. – (Yn-tut sotsyalno-ekonomycheskykh problem AN SSSR).
26. Petrovskiy V. A. Lychnost v psykholohii : paradihma subyektivnosti / Vadim Arturovych Petrovskiy. – Rostov-na-Donu: Fenyks, 1995. – 512 s.
27. Psykholohycheskaia entsyklopedyia / pod red. R. Korsyna, A. Auerbakha. – [2-e izd.]. – SPb.: Pyter, 2003. – 1096 s.
28. Psykholohyia samosoznanyia: khrestomatyia / [red.-sost. D.Ia. Raihorodskiy]. – Samara: Izd. Dom «Bakhrar-M», 2000. – 672 s.
29. Psykholohyia. Slovar / pod obshch. red. A.V. Petrovskoho, M.H. Yaroshevskoho. – [2-e izd., yspravl. y dop.]. – M.: Politizdat, 1990. – 494 s.
30. Rodzhers K.R. Vzhliad na psykhoterapiyu. Stanovlenye cheloveka / Karl Rodzhers; per. s anhl. [obshch. red. i predysl. Isenynoi E.Y.]. – M.: Izd. hruppa «Prohress», «Unyvers», 1994. – 480 s.
31. Romenets V.A. Istoriia psykholohii KhKh stolittia: navch. posib. / V.A. Romenets, I.P. Manokha. – K.: Lybid, 1998. – 992 s.
32. Rubynshtein S.L. Bytye i soznanye. Chelovek i mir / Serhei Leonydovych Rubynshtein. – SPb.: Piter, 2003. – 512 s. – (Seryia «Mastera psykholohyy»).
33. Rubynshtein S. L. Osnovy obshchei psykholohii : ucheb. [dlia psykholohov, pedahohov, filosofov] / Serhei Leonydovych Rubynshtein. – SPb.: Piter, 2000. – 712 s. : yl. – (Seryia «Mastera psikholohii»).
34. Rudnev V.P. Kharakter i rasstroistva lichnosti. Patohrafiya y metapsykholohyia / V.P. Rudnev. – M.: Nezavysyamaia fyрма “Klass”, 2002. – 272 s.
35. Skovoroda H. Narkis. Rozмова pro te : piznai sebe : tvory [v 2 t.] / Hryhorii Skovoroda. – K.: AN URSSR, 1961. T. 1. – 1961. – 640 s.
36. Slobodchikov V. Y. Osnovy psikholohycheskoi antropolohii. Psikholohyia cheloveka: Vvedenye v psikholohiyu subyektivnosti: uch. posob. dlia vuzov / [V.Y. Slobodchikov, E.Y. Ysaev]. – M.: Shkola-Press, 1995. – 384 s.
37. Smyt N. Sovremennye systemy psykholohii: posob. dlia vyssh. uch. zav. / Noel Smyt; [per. s anhl. N. Myronov, S. Rysev; pod obshch. red. A. A. Alekseeva]. – SPb.: Praim-EVROZNAK, 2003. – 384 s. – (Seryia «Psikholohycheskaia entsyklopedyia»).
38. Spirkin A.H. Soznanie i samosoznanie / A.H. Spirkin. – M., 1972. – 389 s.
39. Stolin V.V. Samosoznanie lichnosti: [monohrafiia] / Vladymyr Vladymyrovych Stolin. – M.: MHU, 1983. – 284 s.
40. Tatenko V.O. Volodymyr Andriiovych Romenets (1926–1998): zhyttia yak vchynok i podiia / V.O. Tatenko, T.M. Tytarenko // Romenets V.A., Manokha I.P. Istoriia psykholohii KhKh stolittia: navch. posib. dlia stud. vyshch. navch. zakl. – K.: Lybid, 1998. – S. 7–37.
41. Terletska L.H. Psykhichne zdorovia osobystosti. Tekhnolohiia samoanalizu : [monohrafiia] / Larysa Harriivna Terletska. – K.: VPTs “Kyivskiy universytet”, 2003. – 150 s.
42. Frankl V. Chelovek v poyskakh smysla: [sbornyk] / Viktor Frankl; [per. s anhl. y nem. D.A. Leonteva, M.P. Papushy, E.V. Edmana; obshch. red. L.Ia. Hozmana y D.A. Leonteva; vs. st. D.A. Leonteva]– M.: Prohress, 1990. – 368 s.: yl. – (B-ka zarubezhnoi psykholohyy).
43. Freid Z. “Ia” y “Ono” / Zyhmund Freid // “Ia” y “Ono”: v 2-kh kn. – Tbylisy: Merany, 1991. – Kn. 1. – S. 351–392.
44. Freid Z. Vvedenye v psykhoanaliz: lektsii / Zyhmund Freid. – M.: Nauka, 1989. – 456 s.
45. Furman (Humenuik) O. Metodolohichna model innovatsiino-psykholohichnoho klimatu eksperymentalnoi shkoly modulno-rozvyvalnoho typu / Oksana Furman (Humenuik) // Psykholohiia i suspilstvo. – 2005. – №4. – S. 70–83.
46. Furman (Humenuik) O. Metodolohiia piznannia osvithnoho vchynku v konteksti innovatsiino-psykholohichnoho klimatu / Oksana Furman (Humenuik) // Psykholohiia i suspilstvo. – 2012. – № 1. – S. 47–81.
47. Furman (Humenuik) O. Osoblyvosti sytuatyvnoho ta vikovoho rozvytku Ya-kontseptsii / Oksana Furman (Humenuik) // Psykholohiia i suspilstvo. – 2005. – №1. – S. 46–62.
48. Furman (Humenuik) O.Ie. Psykholohiia Ya-kontseptsii: [monohrafiia] / Oksana Yevstakhiiivna Furman (Humenuik). – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2002. – 186 s.
49. Furman (Humenuik) O.Ie. Psykholohiia Ya-kontseptsii: navch. pos. / O.Ie. Furman (Humenuik). – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2004. – 310 s.
50. Furman (Humenuik) O.Ie. Problematyka Ya u psykhoanalitichnii teorii Zygmunda Froida: [lektsiia] / Oksana Yevstakhiiivna Furman (Humenuik). – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2003. – 34 s.
51. Furman (Humenuik) O. Samotvorennia Ya-kontseptsii za modulno-rozvyvalnoi orhsystemy / Oksana Furman (Humenuik) // Psykholohiia i suspilstvo. – 2001. – №2. – S. 33–76.
52. Furman (Humenuik) O. Sotsialnyi format rozvytku Ya-kontseptsii / Oksana Furman (Humenuik) // Psykholohiia i suspilstvo. – 2004. – №3. – S. 82–90.
53. Furman (Humenuik) O.Ie. Spontanno-dukhovna orhanizatsiia Ya-kontseptsii universuma: [lektsiia] / Oksana Yevstakhiiivna Furman (Humenuik). – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2003. – 40 s.
54. Furman (Humenuik) O.Ie. Strukturno-funktsionalne vzaiemodopovnenia skladovykh Ya-kontseptsii liudyny / Oksana Yevstakhiiivna Furman (Humenuik) // Sotsialna psykholohiia. – 2005. – №9. – S. 29–37
55. Furman (Humenuik) O.Ie. Teoriia i metodolohiia innovatsiino-psykholohichnoho klimatu zahalnoosvitnoho zakladu: Monohrafiia / Oksana Yevstakhiiivna Furman (Humenuik). – Yalta-Ternopil: pidruchnyky i posibnyky, 2008. – 340 s.

56. Furman A.A. Psykholohiia smyslozhyttievoho rozvytku osobystosti: [monohrafiia] / Anatolii Anatoliiovych Furman. – Ternopil: TNEU, 2017. – 508 s.

57. Furman A.V. Teoriia osvithnoi diialnosti yak metasytema / Anatolii Vasylovych Furman // Psykholohiia i suspilstvo. – 2001. – № 3. – S. 105–144; 2002. – № 3–4. – S. 20–58.

58. Furman A. V. Modulno-rozvyvalne navchannia: pryntsypy, umovy, zabezpechennia: [monohrafiia] / Anatolii Vasylovych Furman. – K.: Pravda Yaroslavychiv, 1997. – 340 s.

59. Furman A.V. Svidomist yak ramkova umova piznannia i metodolohuvannia / A.V. Furman // Psykholohiia i suspilstvo. – 2017. – №4. – S. 16–38.

60. Furman A.V., Furman (Humeniuk) O.Ie. Psykholohiia Ya-kontseptsii: Navch. pos. / Anatolii Vasylovych Furman, Oksana Yevstakhivna Furman (Humeniuk). – Lviv: Novyi svit-2000, 2006. – 360 s.

61. Furman O.Ie. Metodolohichna plan-karta doslidzhennia Ya-kontseptsii osobystosti / O.Ie. Furman: mat-ly Mizhnar. nauk.-prakt. konf. [«Sotsialno-psykholohichni vymiry profesiinoi maisternosti osobystosti v umovakh hlobalizovanoho svitu»], (Ternopil, 16-17 travnia 2013r.) / MON Ukrainy, Ternopil'skyi natsionalnyi ekonomichnyi universytet // Psykholohiia i suspilstvo: Spetsvypusk. – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2013. – S. 14–15.

62. Furman O.Ie. Psykholohichni parametry innovatsiino-psykholohichnogo klimatu zahalnoosvitnogo navchalnogo zakladu: dys. ... doktora psykhol. nauk: 19.00.07 / Oksana Yevstakhivna Furman. – Odesa, 2015. – 467.

63. Furman O. Model strukturno-funktsionalnoi orhanyzatsyy Ya-kontseptsyy cheloveka / Oksana Furman // Problemy pedahohyky u psykholohyy: [nauch. peryod. yzd. mezhvuz. konsortsyuma / hl. red. Nayra Akopian]. – Erevan: Armianskyi HPU, 2015. – №2. – S. 106–115.

63a. Khranova V. Do problemy ukrainskoi mentalnosti / V. Khranova // Ukrainska dumka. – K. Feniks, 1999. – S. 3–35.

64. Khell L. Teorii lychnosti (Osnovnye polozheniya, yssledovaniya u pryomenenye) / Lary Khell, Danyyl Zyhler; per. s anhl. S. Melenevskoi, D. Vyktorovoi. – SPb.: Pyter-Press, 1997. – 608 s. – (Seriya «Masterya psykholohii»).

65. Chesnokova Y.Y. Problema samosoznaniya v psykholohii: [monohrafiia] / Iryna Ivanovna Chesnokova. – M.: Nauka, 1977. – 144 s.

66. Shchedrovitskii H.P. Izbrannye trudy / Heohryi Petrovych Shchedrovitskii; [red.-sost. A.A. Pyskoppel, L.P. Shchedrovitskyi]. – M.: Shk. kult. polytyky, 1995. – 760 s.

67. Yadov V.A. Dyspozytsyonnaia kontseptsyia lychnosti / V.A. Yadov // Sotsyalnaia psykholohyia v trudakh otechestvennykh psykholohov. – SPb.: Pyter, 2000. – S. 76–93.

68. Iamnytskyi V.M. Rozvytok zhyttietvorchoi aktyvnosti osobystosti: teoriia ta eksperyment: [monohrafiia] / Vadym Markovych Yamnytskyi. – Odesa: PNTs APN Ukrainy – SVD Cherkasov M. P., 2006. – 362 s.

69. Ianchuk V.A. Vvedenye v sovremennuiu sotsyalnuiu psykholohiyu: [ucheb. posobye dlia vuzov] / Vladymyr Aleksandrovych Yanchuk. – Mn.: ASAAR, 2005. – 768 s.

70. Baars B.J. A Cognitive Theory of Consciousness / Bernard J. Baars. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

71. Markus H. Self-schemata and processing information about the self / H. Markus // Journal of Personality and Social Psychology. – 1977. – P. 63–78.

72. Markus H. Possible Selves: The Interface between Motivation and the Self-Concept / H. Markus, P. Nurius; In Yardley K., Honess T. (eds). Self and Identity: Psychological Perspectives. Wiley. – 1987. – P. 79–83.

73. Markus H.R. Cultural variation in self-concept; in G.R. Goethals, J. Strauss (eds.) Multidisciplinary perspectives on the self / H.R. Markus, S. Kitayama. – New York: Springer-Verlag, 1991. – P. 103.

АНОТАЦІЯ

Фурман Оксана Євстахіївна.

Я-концепція як предмет багатоаспектного теоретизування.

У статті обґрунтовується *Я-концепція* як системне онтогенетичне утворення внутрішнього світу людини, котре унікальне за своїми функціями, призначенням, самоорганізаційною актуалізацією, адже формує низку вагомих думок, уявлень, ставлень, знань, переживань, почуттів, мрій, розчарувань та установок про себе; вона розвивається у сімейному, а пізніше й у шкільному доквіллі, вдосконалюється у ділових та виробничих (професійних) відносинах, прогресує чи деградує у буденних стосунках упродовж життєвого шляху, є центром її соціального світу, оскільки поєднує особу з доквіллям. Висвітлюється взаємозв'язок теоретичного осмислення *Я-концепції* як центрального ядра самосвідомості через чотири аспекти: обґрунтування, розвинування й самотворення у взаємодоповненні із методологічними підходами, що витлумачують її як гносеологічно-епістемну дійсність, онтогенетичну реальність, онтолого-феноменологічну даність та ноуменально-аксіологічну організованість. Детально аналізується психічна організація внутрішнього світу людини від *Я-концепції* до *Ми-концепцій*, де остання не є сумою окремих осіб першої, а становить якісно нову інтегральну цілісність уявлень, ставлень, установок та інших психічних утворень про колективну самосвідомість окремих груп чи групи, що здебільшого належить, наприклад, до національної самосвідомості. Водночас виявляється відмінність між трикомпонентною будовою *глобальної Я-концепції* Р. Бернса, котра охоплює такі складові: когнітивну (*Я-образ*), емоційно-оцінкову (*Я-ставлення*), поведінкову (*Я-поведінка*) та авторською чотирикомпонентною структурою *позитивно-гармонійної Я-концепції* (створена у 2001 році, доповнена у 2003–2006, деталізована у 2007–2018 роках), яка утримує когнітивну (*Я-образ*), емоційно-оцінкову (*Я-ставлення*), вчинково-креативну (*Я-вчинок*), спонтанно-духовну (*Я-духовне*) складові. Крім того, описуються виміри взаємопроникнення свідомості, самосвідомості та *Я-концепції*, котрі взаємоспричинені й становлять неподільну єдність, а також обґрунтовується авторська модель самотворення позитивно-гармонійної *Я-концепції* у структурі *інноваційно-психологічного клімату*, який не тотожний соціально-психологічному чи організаційному, а наявний у модульно-розвивальній системі навчання проф. А.В. Фурмана, що задає координати самотворення залежно від виокремлених ним: 1) періодів модульно-розвивального циклу (інформаційно-пізнавальний, нормативно-регуляційний, ціннісно-естетичний, духовний), що поширюють і збагачують соціально-культурний досвід нації та людства не тільки знаннями, уміннями, навичками, а й нормами, компетенціями, цінностями та екзистенціалами духовності, 2) послідовності психомистецьких технологій розвивальної взаємодії у класі (проблемно-

ситуативна – добування суб'єктом знань, регуляційна – нормування особистістю знань і вмінь, ціннісно-естетична – поширення індивідуальністю здобутого культурного досвіду та компетенцій, спонтанно-духовна – самореалізація особи як універсума). Доводиться, що ідея самотворення обґрунтована нами із моделі вільного спричинення В.А. Петровського, що розвиває концепцію Я як *causa sui* шляхом осмислення чотирьох граней (ідеальне Я – образ, іманентне Я – інтенція, трансфінитне Я – переживання, трансцендентальне Я – думка), кожна з яких реалізує в собі одну із відомих аристотелівських причин і водночас може бути віднесена до рангу “причини себе”. Саме ця модель слугує своєрідною відправною точкою теоретичного аналізу проблеми самотворення Я-концепції, оскільки визнання самозумовлення у психології дає змогу підтвердити достовірність не лише ідей саморуку та саморозвитку особистості, коли розвиток відбувається у внутрішньому просторі її зв'язків з іншими людьми, а й у діяльній динаміці перебігу психодуховного механізму самотворення Я через внутрішню зустріч у сфері самосвідомості вітакультурних форм активності (поведінка, діяльність, учинок, спілкування) та “образів суб'єктивної реальності” (людина як індивід, суб'єкт, особистість, універсум, за концепцією В.І. Слєбодчикова, Є.І. Ісаєва).

Ключові слова: свідомість, самосвідомість, ідентифікація, особистість, Я-концепція, Я-образ, Я-ставлення, Я-вчинок, Я-духовне, позитивно-гармонійна Я-концепція, глобальна Я-концепція, Ми-концепція, модульно-розвивальна система навчання А.В. Фурмана, інноваційно-психологічний клімат, самотворення.

ANNOTATION

Furman Oksana.

Self-concept as the subject of multi-aspect theorizing.

The article substantiates self-concept as a systemic ontogenetic formation of the human's inner world, which is unique in its functions, purpose and self-organizing actualization, since it forms a number of important thoughts, ideas, attitudes, knowledge, experiences, feelings, dreams, disappointments and installations about oneself; it develops in the family, and later in the school environment, is improved in business and industrial (professional) relations, progresses or degrades in everyday relationships throughout the life course, is the center of its social world, as it combines a person with the environment. The interrelation of the theoretical comprehension of the self-concept as the central core of self-consciousness is highlighted through four aspects: substantiation, development, formation and self-creation in complementarity with methodological approaches that interpret it as epistemologically-epistemic reality, ontogenetic reality, ontological-phenomenological givens and a noumenal-axiological organization. The psychological organization of the inner world of human from the Self-concept to the We-concepts is analysed in details, where the last one is not the sum of individual persons of the first one, but is a qualitatively new integral wholeness of representations, attitudes, installations and other mental entities about the collective consciousness of individual groups

or group, which in most cases belongs, for example, to national consciousness. At the same time, there is a distinction between the three-component structure of the global Self-concept of R. Burns, which encompasses the following components: cognitive (Self-image), emotional-evaluative (Self-attitude), behavioral (Self-behavior), and author's four-component structure of positively harmonic Self-concept (created in 2001, supplemented in 2003-2006, detailed in 2007-2018), which holds cognitive (Self-image), emotional-evaluative (Self-attitude), action-creative (Self-act), spontaneously-spiritual (Self-spiritual). In addition, dimensions of interpenetration of consciousness, self-consciousness and self-concept are described, which are mutually-caused and constitute indivisible unity, and also the author's model of self-creation of a positively harmonious Self-concept in the structure of an innovative-psychological climate is substantiated, which is not identical to a socio-psychological or organizational one, but available in the modular-developing training system of prof. A. V. Furman, who specifies the coordinates of self-creation, depending on the ones he has singled out: 1) the periods of the modular-developing cycle (information-cognitive, normative-regulatory, value-aesthetic, spiritual), which extend and enrich the socio-cultural experience of the nation and humanity, not only with knowledge, skills, abilities, but also norms, competencies, values and development of spirituality, 2) the sequence of psycho-artistic technologies of developmental interaction in the classroom (problem-situational – the acquisition of knowledge by the subject, regulatory – the rationing of knowledge and skills by the personality, value-aesthetic – the spread of the acquired cultural experience and competences by the individuality, spontaneously-spiritual – self-realization of the person as a universe). It is proved that the idea of self-formation is substantiated by us from the model of free causing of V. A. Petrovskiy, who develops the concept of Self as *causa sui* through the comprehension of the four facets (ideal Self-image, immanent Self-intention, tranfinite Self-experience, transcendental Self-thought), each of which implements in itself one of the known Aristotelian causes and can simultaneously be attributed to the rank “cause of yourself”. Namely this model is a peculiar starting point for the theoretical analysis of the self-creation problem of Self-concept, since the recognition of self-assertion in psychology makes it possible to confirm the authenticity of not only the ideas of self-movement and self-development of the personality, when development takes place in the internal space of its connections with other people, but also in the active dynamics of the psychological mechanism course of self-creation of Self through an internal meeting in the sphere of self-consciousness of vitacultural forms of activity (behavior, activity, deed, communication) and “images of the subjective reality” (human as an individual, a subject, a personality, a universum, according to the concept of V. I. Slobodchikov, E. I. Isaev).

Key words: *consciousness, self-consciousness, identification, personality, Self-concept, Self-image, Self-attitude, Self-deed, Self-spiritual, positive-harmonious Self-concept, global Self-concept, We-concept, modular-developing training system of A. V. Furman, innovative-psychological climate, self-creation.*

Надійшла до редакції 15.03.2018.

Підписана до друку 15.05.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман О. Я-концепція як предмет багатоаспектного теоретизування / Оксана Фурман // Психологія і суспільство. – 2018. – №1–2. – С. 38–67.